विशिष्टप्रवचनमालायाः

प्रथमं पुष्पम्

वेदविज्ञानबिन्दुः

प्रवक्ता

महामहोपाध्यायः श्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेदः

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

संवत् २०१६

*प्रवचनसूची

---

*अस्याः प्रवचनमालायाः प्रक्रमः श्रीमद्भिः संस्कृतविश्वविद्यालयकुलपतिभिर्महामान्यवराह-गिरिवेङ्कटगिरिमहाभागैः ६–१०–५८ दिनाङ्के कृतः ।

(१)

वेदानां स्वरूपम्

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥
[श्वेताश्वतरोपनिषत्, ६।१८]

वेदा ह्यार्यजातेः सर्वस्वम् । भारतीया संस्कृतिः, भारतीये ज्ञानविज्ञाने चेति सर्वं वेदानेवाधारीकृत्य प्रवर्तते । 'अस्त्यस्माकं वेदराशिः' इत्येवाद्यत्वे स्वीयं गौरवं भारतीया जगति समुद्घोषयितुं प्रभवन्ति । तेषां वेदानां स्वरूपमेवेह प्रथमं तावद्विचार्यते ।

अत्र विद्वांसो ब्रूयुः—"मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" [आप० श्रौ० २४।१।३१], "अपौरुषेयं वाक्यं वेदः" [मीमांसकमतम्] इत्यादिना पूर्वाचार्यैरुपदिष्टमेव वेदस्वरूपम् । कस्तावदत्र विचारोऽवशिष्यते यदर्थमयमुपक्रम इति । तत्रेदं प्रतिवचनं यन्मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य पर्यालोचनयैव वेदस्वरूपमतिगहनं प्रसिद्ध्यति । यथोपयोगं तस्यैकैकमंशमादायाऽऽचार्यैः स्वस्वग्रन्थे लक्षणानि विहितानि । पूर्णो वेदस्वरूपविचारस्तत्र तत्र कृतो न दृश्यते । तस्मान्मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्यैवाऽऽधारेण मुख्यवेदस्वरूपमत्र विवरीतुमेष प्रयत्नः ।

तैत्तिरीयब्राह्मणे आख्यायिकैका श्रूयते—"भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास। तं ह जीर्णं स्थविरं शयानमिन्द्र उपव्रज्योवाच—भरद्वाज, यत्ते चतुर्थमायुर्दद्यां किमेनेन कुर्या इति। ब्रह्मचर्यमेवैनेन चरेयमिति होवाच॥ तं ह त्रीन् गिरिरूपान् विज्ञातानिव दर्शयाञ्चकार। तेषां हैकैकस्मान्मुष्टिमाददे। स होवाच भरद्वाजेत्यामन्त्र्य वेदा वा एते। अनन्ता वै वेदाः। एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचथाः" [तै० ब्रा० ३।१०।११।३-४] इति। न हीदानीमुपलभ्यमाना वेदा अनन्ताः सन्ति। वेदैरेव ब्रह्मा सृष्टिं करोतीति च श्रुतिषु, स्मृतिषु, पुराणेषु च बहुधा श्रूयते[१]। "वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः" [तै० ब्रा० ३।१२।९।१] इत्यादि च श्रूयते। अस्माभिरुपलभ्यमानैर्वेदैरशून्यः सूर्यः कथं गच्छेत्। तस्मादतिगभीरं विलक्षणमेव किञ्चिद् वेदानां विद्यते स्वरूपमित्याकलनीयम्। तस्यैव विचारोपक्रमः संक्षेपेणेह समारभ्यते।

वेदशब्दव्युत्पत्तिः

वेदशब्दोऽयं विद्धातोर्घञा निष्पद्यते। विद्धातोश्च बहूनर्थान् व्याकरोति भगवान् पाणिनिः—

१. विद ज्ञाने, २. विद विचारणे, ३. विद्लृ लाभे, ४. विद सत्तायामित्यादि।

अत्र ज्ञानविचारणयोः कथञ्चिदैक्येऽपि ज्ञानम्, सत्ता, लाभश्चेति त्रयोऽप्यर्था विद्धातोः सिद्ध्यन्ति।

तत्र लाभपदेन जीवनरूपा स्थितिरपि ग्रहीतुं शक्यते, सत्तापदेन चोत्पत्तिः स्पष्टैवेत्युत्पत्तिः स्थितिश्चेत्युभयमपि विद्धातोरर्थेऽन्तर्भवति। घञ् प्रत्ययश्चापि भावे, अकर्तरि च कारके विधीयत इति ज्ञानम्, ज्ञानसाधनम्, ज्ञानकर्म, ज्ञानाधिकरणम्; सत्ता, सत्तासाधनम्, सत्ताकर्म, सत्ताधिकरणम्; स्थितिः, स्थितिसाधनम्, स्थितिकर्म, स्थित्यधिकरणं चेत्यादि सर्वं वेदशब्दार्थतया व्याख्यातुं शक्यते। तत्र ग्रन्थात्मकेषु वेदेषु शाब्दज्ञानसाधनत्वमेव समन्वाययन्ति प्रायेण विद्वांसः। अन्वेषणप्रक्रियया परिशील्यमाने तु सर्वविध-

---

१. "त्रय्यां वाव विद्यायां सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि" [शत० १०।४।२।२२] इति,

"सोऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत भूयान्स्यां प्रजायेयेति। सोऽश्राम्यत्, तपोऽतप्यत, स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथममसृजत, त्रयीमेव विद्याम्, सैवास्मै प्रतिष्ठाऽभवत्" [शत० ६।१।१।८] इति,

"सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे॥" [मनु० १।२१] इति च।

ज्ञानसाधनत्वम्, ज्ञानरूपत्वम्, सत्तासाधनत्वम्, सत्तारूपत्वम्; स्थितिसाधनत्वम्, स्थितिरूपत्वं चेत्याद्यपि वेदशब्दार्थे समन्वितं भवति। तत्र सर्वविधज्ञानसाधनत्वमेव तावत् परीक्ष्यताम्।

वेदानां प्रत्यक्षज्ञानसाधनत्वम्

ज्ञानेषु प्रत्यक्षं तावज्ज्येष्ठं सर्वेऽपि मन्वते। प्रत्यक्षेऽपि च चाक्षुषं ज्ञानं सर्वव्यवहारहेतुतया सर्वतः प्रधानम्। तदेतदाह श्रुतिरेव—

"एतद्ध मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः" [ऐत० ब्रा० १।६] इति।

तदेतच्चाक्षुषं प्रत्यक्षं कथमुत्पद्यत इति दार्शनिका विचारयन्ति। अन्यानि सर्वाणीन्द्रियाणि स्वसंयुक्तानेवार्थान् प्रत्याययन्ति, चक्षुस्तु दूरस्थमसंयुक्तमप्यर्थं प्रत्याययतीति कथमेतदुपपद्यते? यदि ह्यसंयुक्तस्याप्यर्थस्य बोधने चक्षुषः शक्तिस्तर्हि व्यवहितान् अत्यर्थं विप्रकृष्टानपि चार्थान् कुतो न बोधयेत्।

नैयायिकमतम्

तस्या एतस्या अनुपपत्तेः समाधानाय नैयायिकास्तैजसस्य चक्षुषो बहिर्निर्गत्य तैस्तैः पदार्थैः संबन्धं कल्पयन्ति। तैजसत्वात् क्रियाशीलमिदं चक्षुर्बहिर्निर्गत्य तैस्तैः पदार्थैः संबद्धं तांस्तानर्थान् गृह्णाति। सति व्यवधाने तु व्यवदधता पदार्थेन निरुद्धं नाग्रे गन्तुं तत् प्रभवतीति व्यवहितान् पदार्थान् न प्रत्याययति। यावती च क्षुद्रे चक्षुषि शक्तिः, तावदेव दूरं गन्तुं तत् शक्नोतीति नातिदूरस्थानपि पदार्थान् बोधयितुमस्य शक्तिरिति तेषामुपपत्तिः।

परं शरीरस्योपभोगसाधनतया शरीराद् बहिर्गतमपि चक्षुर्ज्ञानाख्यं भोगं जनयेदिति न सम्यग् बुद्धाववतिष्ठते। निर्गत्य दूरं गतं च चक्षुस्तत्प्रदेशस्थान् लघूनपि पदार्थान् कुतो न प्रत्याययेत्। शक्तिस्त्वस्य तादृशी स्पष्टीभवति यत् सूर्यमण्डलपर्यन्तमपि गत्वा सूर्यमण्डलं दर्शयति, परं तत्रस्थानन्यानर्थान्न दर्शयति। यथा हि वयं दूरस्थं पर्वतं पश्यामः, तथा तत्रैव पर्वते स्थितानि लघूनि तृणादीन्यपि कुतो न पश्यामः? चाक्षुषो रश्मिरेव कश्चित् प्रयाति, न सर्वं चक्षुरिति चेत्; समीपस्थेऽपि तु पदार्थे चाक्षुषो रश्मिरेव प्रयाति, तत्र कुतः सूच्यादीनपि पश्यति? दूरस्थं च वस्तु बृहदपि लघु कुतः पश्यामः? चक्षुषोऽङ्गुल्यादिना पीडने च यः पदार्थो यत्र स्थितस्तस्मात् किञ्चिद् दूरेऽध उच्चैस्तिर्यग्वा दृश्यत इति कुत एतत् संपद्यते? चाक्षुषो रश्मिरेव तत्र तिर्यग्भूत इति चेदास्तां तत्, परं यत्र रश्मिर्गतस्तत्र पदार्थ एव यदा नास्ति तदा कथं दृश्यते? एवंविधा अनुपपत्तयोऽपि न समाधातुं शक्यन्ते।

आधुनिकवैज्ञानिकमतम्

आधुनिका वैज्ञानिकास्तु मन्वते यन्न चक्षुर्बहिर्निर्गच्छति, न वा ते पदार्था एव चक्षुः सन्निधिमागच्छन्ति; किन्तु सूर्यकिरणाः प्रदीपादिप्रकाशकिरणा वा तं तमर्थजातं प्रतिबिन्दु स्पृष्ट्वाऽस्मच्चक्षुषि प्राप्ता भवन्तीति तादृशसंघटनेन चक्षुस्तथाविधमर्थं बुध्यत इति। कश्चित् पदार्थः पीतः, कश्चिद्रक्तः, कश्चिच्छ्वेतो यद् दृश्यते, तदपि त एवमुपपादयन्ति यत्सूर्यादिप्रकाशकिरणेषु सप्ताऽपि रूपाणि निहितानि। तत्र कश्चित् पदार्थोऽन्यानि रूपाणि भक्षयति, अर्थात् स्वात्मसात्करोति। कश्चिद्रक्तं रूपमुद्वमति, कश्चित् श्वेतम्, कश्चित् पीतम्। यदुद्वमति तेन रूपेणैव स पदार्थोऽस्माभिर्दृश्यत इति।

परमुद्वमितानि रूपाणि चक्षुषि कथमागच्छन्ति? सूर्यकिरणाः पदार्थं स्पृष्ट्वा तदाकारा एव भवन्ति चेत्; सर्वदैव तेषु तादृश आकारः, तद्रूपं वा कुतो नोपलभ्यते? सूर्यकिरणास्तु त एव सर्वत्र व्याप्नुवन्तीत्यतिदूरस्थेनापि ते ते पदार्थाः कुतो न दृश्यन्ते? दूरस्थाः पर्वतादयो यथा दृश्यन्ते, तथा तत्रस्थानि तृणान्यपि कुतो नेत्याद्याः पूर्वोक्ता अनुपपत्तयोऽत्रापि न सम्यक् समाधीयन्ते। किञ्च, वस्तूनां विप्रकर्षं सामीप्यं वाऽपि चक्षुर्गृह्णाति, चक्षुष एव धरातले प्राप्तानां वस्तूनां तु सन्निकर्षविप्रकर्षौ सर्वेषामेकबिन्दुस्थतया कथं गृह्येतामित्यभिनवाऽप्यनुपपत्तिरत्र जागर्त्ति। सन्निकर्षविप्रकर्षौ न प्रत्यक्षगम्यौ, किन्त्वनुमितिगम्याविति ते समादधते। परं तदेतदप्यनुभवेन न संवदति।

वैदिकं विज्ञानम्

भवतु नाम, वैदिकं विज्ञानं त्वत्रैवमाह यत् प्रत्येकं वस्तूनां त्रीणि मण्डलानि भवन्ति। पिण्डरूपमेकं मण्डलं तद् 'ऋग्' इत्युच्यते। तस्मात् पिण्डाच्च तदीयाः प्राणा निष्क्रम्य बहिश्चरन्ति। यस्मिन् स्वल्पे महति वा प्राणे यावती शक्तिः, तावद् दूरमेव स प्रचरति। पार्थिवेषु पदार्थेष्वग्निरेव प्राणः। तदुक्तं निरुक्तकृता—"यच्च किञ्चिद्दार्ष्टिविषयकमग्निकर्मैव तत्" [७।८।२] इति। स चायमग्निप्राणो द्विविधः—चित्यः, चितेनिधेयश्च। चित्याः प्राणा मर्त्याः, चितेनिधेयास्त्वमृताः। तत्र चित्याः प्राणाः स्वचयनेन वस्तुस्वरूपं निष्पादयन्ति, तत्रत्या एव च व्याप्तास्तत्रैव तिष्ठन्ति; चितेनिधेयास्तु बहिरपि प्रचरन्तीति वैदिकं विज्ञानम्। एषां प्राणानां यदन्तिमं मण्डलं तत्साममण्डलमित्युच्यते, 'षोऽन्तकर्मणि' इति धातोर्निष्पन्ने सामशब्देऽन्तस्यार्थस्यावगतेः। निरुक्तकारस्तु—"ऋचा समं मेन इति नैदानाः" [७।१२।४] इति सामशब्दस्य निरुक्तिमाह। यावती यस्य ऋग्भवति तदनुकूलमेव तस्य सामेति समत्वात्

सामशब्दः प्रयुज्यत इति तदभिप्रायः। ऋचमारभ्य सामपर्यन्तं प्रत्येकस्मिन् बिन्दौ शतशो मण्डलानि सन्ति, तेषु च यत्प्राणरूपमग्नितत्त्वं व्याप्तं तदेव यजुरित्युच्यते। तदेतत्सूर्य-मण्डलमधिकृत्य व्याचष्टे श्रुतिः—"यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थं ता ऋचः स ऋचां लोकः। अथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकः। अथ य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूंषि स यजुषां लोकः॥ सैषा त्रय्येव विद्या तपति" [शतपथ० १०।५।२।१-२] इत्यादि। किरणा यत उत्तिष्ठन्ते तद् उत्थम्। उत्थमेव परोक्षभाषया उक्थमित्याख्यायते। यत्र च समाप्यन्ते तद् व्रतमित्याम्नायते। प्राणाश्च वैदिक्यां परिभाषा-यामग्निपदेनैवोच्यन्ते—"अग्नीषोमात्मकं जगत्" [बृ० जा० २।४] तत्र अग्निः प्राणः, सोमस्तु रयिरिति। तदुक्तं प्रश्नोपनिषदि—"स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते" [प्रश्नो० १।७] इति। तत्र हि प्रश्नोपनिषदि भूयान् प्रपञ्चः प्राणस्याख्यातः। अग्नीषोमयोरपि सूक्ष्मावस्थे प्राणरयिनाम्ना तत्र विवृते। तत्र "मूर्त्तिरेव रयिः" [प्रश्नो० १।५] इत्यादिना सोमस्योत्पादकता रयिनाम्नि तत्त्व उक्ता, अग्न्युत्पादकता तु प्राण इति। इदं च स्मर्तव्यं यद् वैदिके विज्ञाने प्राण एव मुख्यं तत्त्वम्। यथाऽद्यतनं विज्ञानं विद्युत्यायतते, तथा वैदिकं विज्ञानं प्राण इति। तस्य चाग्नीन्द्रादिपदैस्तत्र तत्र निर्देशः कृतः। "यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी" [बृह० ६।४।२२] इति श्रुतौ पृथिवीपिण्डप्राणस्याग्निनाम्ना सूर्यपिण्डप्राणस्य चेन्द्रनाम्ना निर्देशः कृतः। प्रश्नोपनिषद्यपि च वेदानां प्राणे प्रतिष्ठितत्वमुक्तम्—"अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्। ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च॥" [प्रश्नो० २।६] इति। मन्त्रेऽपि चाग्निनाम्नि प्राणे ऋक्सामयोः प्रतिष्ठोक्ता—

अग्निर्जागार तमृचः कामयन्ते अग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति।
अग्निर्जागार तमयं सोम आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः॥
[ऋक्सं० ५।४४।१५]

अत्राग्निनाम्ना यजुरेवोक्तम्, पूर्वोक्तब्राह्मणेन सहैकवाक्यतासिद्धेः। सोमस्य च तत्सह-चरत्वम्, ततो न्यूनत्वं च 'न्योकाः' इति पदेनोक्तम्। भगवान् मनुरप्याह—

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम्॥
[मनु० १२।१२३]

चतुर्विधा भवन्ति लोके पदार्थाः—स्वज्योतिषः, परज्योतिषः, रूपज्योतिषः, अज्योतिषश्च। सूर्याद्याः स्वज्योतिषः, ये स्वयमेव प्रकाशन्ते। चन्द्राद्यास्तु परज्योतिषः, येऽन्यस्य ज्योतिरादाय तदात्मसात्कृत्य परत्र तज्ज्योतिः प्रथयन्ति। येषु ज्योतिर्नास्ति केवलं रूपमेव येषां दृश्यते ते रूपज्योतिषः पृथिव्याद्याः। येषां तु वाय्वादीनां रूपमपि न दृश्यते तेऽज्योतिषः। तत्र स्वज्योतिषि सूर्ये वेदत्रयम् उक्तेन ब्राह्मणेन समाम्नातम्। यावत्तेषां ज्योतिर्गच्छति तत्तेषां साममण्डलमिति। परज्योतिषोऽपि पदार्था एवमेव निर्वक्तव्याः। अथ रूपज्योतिषि पृथिव्यामपि वेदत्रयमाह श्रुतिः--"त्रयी वै विद्या ऋचो यजूंषि सामानि। इयमेव ऋचः, अस्यां त्वर्चति। योऽर्चति स वागेवर्चः, वाचा ह्यर्चति। योऽर्चति सोऽन्तरिक्षमेव यजूंषि, द्यौः सामानि। सैषा त्रयी विद्या सौम्येऽध्वरे प्रयुज्यते" [शतपथ० ४।६।७।१] इति। अत्र पृथिव्या ऋक्त्वं तस्या व्युत्पत्तिश्चापि व्याख्याता, अन्तरिक्षस्य यजुष्ट्वम्, दिवः सामत्वं चाम्नातम्। सौम्येऽध्वरे प्रयुज्यत इति त्वग्रे व्याख्यास्यते। प्राणरूपोऽग्निः पृथिव्या उत्थाय द्युलोकपर्यन्तं गच्छति। तत्र दिव्यस्याः साममण्डलम्, मध्येऽन्तरिक्षे तु यजुर्मण्डलमिति श्रुत्या पृथिव्या ऋक्त्वम्, अन्तरिक्षस्य यजुष्ट्वम्, दिवश्च सामत्वमाख्यातम्। तत्तल्लोकस्थितानि ऋग्यजुःसाममण्डलानीति तात्पर्याच्छान्दं श्रुतौ द्रष्टव्यम्। स्थानत्रयस्थिता अग्निवाय्वादित्यास्त्रयोऽप्यग्नेरेव रूपाणीत्यपि श्रुतिष्वसकृदुपदिष्टम्—

"एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः" [ऋक्० १।१६४।४६] इत्यादिना।

तत एव—"ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः, सामवेद आदित्यात्" [ऐत० ब्रा० ५।३२] इत्यग्निवाय्वादित्येभ्य उत्पत्तिस्त्रयाणां वेदानामाख्याता। "इतरेतरजन्मानो भवन्ति, इतरेतरप्रकृतयः" [निरु० ७।४।१२] इति निरुक्तकृदुक्तदिशा वेदेभ्यो देवा जायन्ते देवेभ्यश्च वेदा इति वैज्ञानिकप्रक्रियायां नात्र विशेषः। तन्तुभ्यो हि पटो जायते, पटाच्च तन्तव इत्यन्योन्यप्रकृतिकत्वं लोकेऽपि दृश्यत एव। तस्मादेकरूपतैव कार्यकारणयोरभिमता। भगवान् मनुरप्याह—

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम्॥

[मनु० १।२३]

उपलभ्यमानेषु वेदग्रन्थेष्वप्येतत्संकेतितम्। ऋग्वेदो हि—"अग्निमीळे पुरोहितम्" इति पुरो दृश्यमानं पार्थिवमग्निमेवारम्भे प्रस्तौति। यजुर्वेदश्च—"इषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थः"

इति वायुमेव प्रस्तुवन्नारभ्यते। सामवेदश्चारम्भे—"अग्न आ याहि वीतये" इति सूर्यमण्डलादायान्तमग्निमर्थात् सूर्यमेवादौ प्रस्तौति। कृतं विस्तरेण।

पृथिव्याः प्राणरूपोऽग्निः पृथिव्या उत्थाय सूर्यमण्डलपर्यन्तं गच्छति। यावत्पर्यन्तं रूपज्योतिषः प्राणाः प्रसर्पन्ति, तावत्पर्यन्तमेव तद्वस्तु दृश्यते। अर्थाद् यस्य पदार्थस्य साममण्डलेऽन्तर्गतमस्माकं चक्षुस्तदेवास्माभिरालोक्यते, यस्य तु साममण्डलं नाऽस्माकं चक्षुरिन्द्रियपर्यन्तं व्याप्नोति तदस्माभिर्न दृश्यते। अत एव येषां वस्तूनां साम ऋगनुसारेण विस्तृतं तदेवास्माभिर्दूरालोक्यते, तत्रैव स्थिता लघवः पदार्थाश्च न दृश्यते; तेषां लघुनः साम्नोऽस्मच्चक्षुःपर्यन्तमव्याप्तत्वात्। पृथिव्याः साम रथन्तरमुच्यते, सूर्यरथं तरतीति। सूर्यमण्डलमभितो विराजमानं देवमण्डलमेव सूर्यरथ उच्यते। यथा हि सूर्योपस्थानकाले वयं वदामः—"चित्रं देवानामुदगादनीकम्" [ऋ० १।११५।१] इत्यादि। एतेन सूर्यमण्डलमभितो देवानां प्राणभूतानामनीकं सेना तिष्ठतीति सुस्पष्टीभवति। "आत्मैवैषां रथः" [निरु० ७।४।१५] इति च निरुक्तकारो व्याचष्टे। विष्णुपुराणेऽपि च—

त्र्यशीतिमण्डलशतं काष्ठयोरन्तरं द्वयोः।
आरोहणावरोहाभ्यां भानोरब्देन या गतिः॥
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः॥

[विष्णु० २।१०।१-२]

इत्याद्युच्यते। तादृशरथपर्यन्तं पृथिव्याः सामेति रथंतरतीति व्युत्पत्तिस्तत्रानुगुणा। तेन सूर्यमण्डलपार्श्वे स्थित्वा कश्चिद् भूमिमालोकेत यदि, अतिसूक्ष्मा ताराकारा तेनेयं भूमिर्दृश्येतेति फलितम्। ततः परं तु सर्वथा सा न दृश्येत। सूर्यस्य तु साममण्डलं बृहत्सामपदेनोच्यते, तत्प्रकाशमण्डलान्तर्गतं भूम्यादि सर्वमिति।

अत्र ऋक्सामे केवलमायतनमात्रे, तेषु मण्डलेषु परिव्याप्तं यजुस्तु रसरूपम्। तेनैव सर्वं जन्यते। सूर्यचन्द्रकिरणेषु व्याप्तेन रसेन सर्वमस्मदुपभोगयोग्यमुत्पाद्यत इति तु सर्व एव जानन्ति। परं पार्थिवाः पदार्था अपि तादृशा भवन्ति यैर्दूरस्थैरपि तत्तत्कार्यं निष्पाद्यते। यथा वृक्षा रात्रौ "कार्बन डाई आक्साइड" इति नामकं तत्त्वमुद्गमन्ति, तेन रात्रौ वृक्षाणामधोभागे न शयितव्यमित्याधुनिका वैज्ञानिका अपि मन्वते। तिन्तिडीवृक्षस्याधस्ताच्छयनेन वायुः प्रकुप्यति, निम्बस्याधस्ताच्छयनेन तु सर्वे धावतः प्रसीदन्तीति प्राचीना आयुर्वेदविदो मन्यन्ते।

अतितीक्ष्णं मलिनं द्रव्यं रजआदि दूरस्थान्येव कोमलानि पुष्पाणि म्लापयतीत्याद्यपि वैज्ञानिकैः स्पष्टीकृतम्। तदेतत्सर्वं यजुर्मण्डले स्थितेन तत्तत्पदार्थप्राणभूतरसेनैव क्रियत इति भाव्यम्।

"तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम" [छान्दोग्यो० १।६।१] इति छान्दोग्योक्तदिशा साम ऋच्यध्यूढमेव भवति। ऋचं विना साम न तिष्ठतीति यावत्। तथा च ऋङ्नाम्नी मूर्तिरपि साममण्डलपर्यन्तं व्याप्नोति। प्रसर्पन्त्या मूर्तेः केन्द्रबिन्दुर्न प्रसर्पति, केन्द्रस्य प्रसर्पणे वस्तुनोऽन्यथाभावप्रसङ्गात्। केन्द्रस्य पार्श्वबिन्दू च द्वौ तिर्यग्गत्या द्वितीय-बिन्दावेकीभवत इति द्वितीयबिन्दौ बिन्दुद्वयेन मूर्तिर्ह्रसति। इदानीं बिन्दुद्वयैकीभावजन्यो बिन्दुरेव केन्द्रभूतः, सोऽप्यग्रे न प्रसर्पतीत्यादिप्रक्रिया क्रमेण प्रवर्तते। एवं यावद्दूरं ऋगाख्या मूर्तिः प्रसर्पति, तावदेव प्रतिबिन्दु बिन्दुद्वयक्रमेण सा ह्रसतीति दूरस्थेन मनुष्येण लघुभूतं वस्तु दृश्यते। ऋगपेक्षया साममण्डलमतिबृहदिति सर्वं मण्डलमिव्याप्नुवती ऋक् सूक्ष्मा भवतीति युक्तिसिद्धमेव। ततश्चास्मद्दृष्टिपर्यन्तमागते साममण्डले यावानृच आकारस्तावत्येव मूर्तिरस्माभिरालोक्यते। दूरस्थस्य वस्तुनो लघुत्वदर्शनमद्याप्याधुनिका विज्ञानवेत्तारो नाशक्नुवन् सम्यक् समाधातुम्। वैदिकेन तु विज्ञानेन सुस्पष्टमिदं समाधीयते।

ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः।
सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः॥

[तै० ब्रा० ३।१२।६।१]

इति श्रुतिरप्यारम्भमध्यान्तिमानां भागानामृग्यजुःसामत्वमामनतीति।

मूलभूता वेदाः

अथाऽपरापि श्रुतिर्वेदानां स्वरूपमन्वाचष्टे—

ऋग्भ्यो जातां सर्वशो मूर्तिमाहुः सर्वा गतिर्याजुषी हैव शश्वत्।
सर्वं तेजः सामरूपं ह शश्वत् सर्वं हेदं ब्रह्मणा हैव सृष्टम्॥

[तै० ब्रा० ३।१२।६।१]

अत्र सर्वासां मूर्तीनाम् ऋग्जन्यत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। परं पूर्वोद्धृतायां श्रुतौ मण्डलस्यैव ऋक्त्वमाम्नातम्, इह तु ऋग्भ्यो जाता मूर्त्तिरुक्ता; तत्र यजुषोऽग्निरूपत्वमुक्तम्, इह तु गतेर्यजुर्जन्यत्वमाम्नायत इति वैलक्षण्ये दृष्टिर्निपात्यताम्। अनेन वैलक्षण्येनान्वेषण-

प्रक्रिययेदं प्रतीयते यदस्यां श्रुतौ प्रतिपादिता वेदाः पूर्वोक्तेभ्योऽपि सूक्ष्मतरा इति। त इमे सूक्ष्मतरा वेदाः के? इत्यपि श्रुतिभ्य एव विचार्यम्। तदपि शतपथब्राह्मणे पुरश्चरण-श्रुतिराह—"वागेवर्चश्च सामानि च, मन एव यजूंषि" [शतपथ० ४।६।७।५] इति। अत्र वाच एव ऋक्त्वं सामत्वं चाम्नातम्। सर्वकारणभूतस्याव्ययपुरुषस्य सृष्टिसाक्षिभूताः कला मनःप्राणवाचः—"स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयः" [शतपथ० १४।७।२।६] इत्यसकृत् श्रुतिराह।

अस्या वाचश्च बहुधा वर्णनं श्रुतिषु श्रूयते—

वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे वाचं गन्धर्वाः पशवो मनुष्याः।
वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता सा नो हवं जुषतामिन्द्रपत्नी॥
[तैत्ति० ब्रा० २।८।८।४]

"यदि वै प्रजापतेः परमस्ति वागेव तत्" [शतपथ० ५।१।३।११], "यावद् ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक्" [ऋक्० १०।११४।८], "वाग्वै ब्रह्म, तस्यै वाचः सत्यमेव ब्रह्म, ता वा एता सत्यमेव व्याहृतयो भवन्ति" [शतपथ० २।१।४।१०] इत्याद्यासु।

सेयं सर्वकारणभूता वाक्। जगति हि त्रीणि तत्त्वान्युपलभ्यन्ते—ज्ञानं च, क्रिया च, अर्थश्चेति। तदनुकूलं त्रयमेव तत्कारणत्वेन श्रुतिष्वाम्नायते। ज्ञानस्य मूलभूतं मनः, क्रियाया मूलभूताः प्राणाः, अर्थस्य च मूलभूता वागिति। इयमर्थमूलत्वात् स्थूलतया मनः-प्राणापेक्षयाऽवरेति, अवाञ्चतीत्यवाक्शब्दोऽत्र प्रयुक्तः। "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा॥" इति व्याकरणानुशासनादकार-लोपोऽत्रानुमीयते। इन्द्रस्य प्राणस्य चेयं पत्नी, सहचरणात् तदपेक्षयाऽप्रधानत्वाच्च। तत एव इन्द्रपत्नीत्वमस्याः प्रथमोक्तायां श्रुतावुक्तम्। सेयमेव सर्वादिभूता व्यापिका च वाग् नाद-ब्रह्मपदेनागमशास्त्रे व्याख्यायते। ब्रह्मरूपेण ब्रह्मनिःश्वसिततया य उपनिषत्सु श्रूयते। ब्रह्मणो हि मनःप्राणवाग्रूपं त्रिविधमिदं व्याकरणं न केनचिद् यत्नेन जनितम्, यत्नानां मायावृत्तिरूपाणां परतः प्रादुर्भावादिति निःश्वसितपदेनैवास्य व्याकरणस्याभिधानं युक्तिमत्। इयमेव चाऽपौरुषेयी; अव्ययपुरुषरूपत्वेन, अक्षरक्षरपुरुषयोर्जनकत्वेन चास्याः स्वीकरणात्। इमामेवाभिलक्ष्य वेदानामपौरुषेयत्वम्, ब्रह्मनिःश्वसितत्वम्, ब्रह्मरूपत्वं वेत्यार्यजातौ सुप्रसिद्धिः। इमामेव च शब्दतत्त्वरूपेण स्फोटपदवाच्यतया व्याचख्यौ तत्रभवान् वैयाकरण-भूषणसारकारः—

इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरञ्जनम् ।
ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः ॥ इति ।
[७४ कारिका]

इयं च व्यापिका सर्वत्र प्रसृता वागेव यदा केन्द्रं प्रकल्प्य प्रतिष्ठिता भवति तदा श्रुतौ वेदनाम्ना, आगमे च बिन्दुनाम्ना व्यवह्रियते। तस्याः केन्द्रं प्रकल्प्य व्यवस्थितायाः प्रतिनिधिभूत ओङ्कारः। इयं हि वाग् मनःप्राणगर्भैव भवति, मनःप्राणवाचां परस्परमविनाभावात्। तथैवौङ्कारे वर्णत्रयम्—अकारो मनसो बोधकः, प्रश्लिष्ट उकारश्च प्राणस्य, स्थूलो मकारस्तु वाच इत्योङ्कारो व्यापिकाया वाचः प्रतिनिधिर्भवतीति। ओङ्कार एव मुख्यो वेद इति माण्डूक्यश्रुत्यादिषु बहुतरं विवृतम्। "एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः" [प्रश्नो० ५।२] इत्युक्त्वा तस्यैव वेदत्रयरूपता प्रश्नोपनिषद्यप्याम्नाता। एवं पुराणेष्वपि— "एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः" इति महाभारते सनत्सुजातीये। वायुपुराणे च—

व्यस्यते ह्येकविद्यं तद् द्वापरेषु पुनः पुनः।
ब्रह्मा चैतदुवाचादौ तस्मिन् वैवस्वतेऽन्तरे॥
आवर्तमाना ऋषयो युगाख्यासु पुनः पुनः।
कुर्वन्ति संहिता ह्येते जायमानाः परस्परम्॥
[वायु० ६१।१२०-१२१]

अलं विस्तरेण, इयं वागेव मुख्यो वेदः। सैव च सर्वेषां शब्दानामर्थानां चोत्पादिकेति विवृतम्। तस्या एव मूर्तिजनकत्वम्—"ऋग्भ्यो जातां सर्वशो मूर्तिमाहुः" [तै०ब्रा० ३।१२।९।१] इति श्रुतौ स्पष्टीकृतम्। अथ—"सर्वा गतिर्याजुषी" [तै० ब्रा० ३।१२।९।१] इति गतिशब्देन गतिवृत्तिको गतिहेतुः प्राण उक्तः। तेजःशब्देन प्रथमविवर्तरूपं मन उक्तमिति मूलभूतानामात्मत्वेन निदर्शितपूर्वाणां मनःप्राणवाचां वेदत्वमनया श्रुत्या सिद्ध्यति। एतेषां च परस्परमविनाभावात् क्वचित्प्राणरूपताऽपि सर्वेषां वेदानामाम्नायते। यथा—"उक्थं यजुः साम इति सर्वं प्राण एव" [बृह० ५।१३।१-३] इति विस्तरेण व्याख्यातम्। यजुषश्च सर्वोत्पादकता शतपथे स्पष्टं श्रुता—"अयं वाव यजुर्योऽयं पवते, एष हि यन्नेवेदं सर्वं जनयति। एतं यन्तमिदमनुप्रजायते। तस्माद्वायुरेव यजुः॥ अयमेवाकाशो जूः, यदिदमन्तरिक्षम्, एतं ह्याकाशमनु जवते। तदेतद्यजुर्वायुश्चान्तरिक्षं च यच्च जूश्च।...तदेतद्यजुरृक्-सामयोः प्रतिष्ठितम् ऋक्सामे वहतः" [शत० १०।३।५।१-२] इति।

अत्र गतिस्थितिशीलस्य मूलतत्त्वस्य यजुष्ट्वमाम्नातम्, तदेव च "सर्वा गतिर्याजुषी" इत्युपर्युक्तया श्रुत्योक्तम्। अत्रोक्तावाकाशवायू न भूतरूपौ, भूतानां वेदापेक्षयाऽतिपरभवत्वात्। वेदेभ्यो हि देवाः, तदनन्तरं भूतानि जायन्ते। तस्माद् भूतयोराकाशवाय्वोः प्रागवस्थैवात्र कार्यकारणयोरभेदाद् वाय्वाकाशपदाभ्यां व्याख्यातेति भाव्यम्। "अयं वा इन्द्रो योऽयं पवते" [शत० १४।२।२।६] इत्यग्रे प्राणरूपस्येन्द्रस्य वायुरूपतां ब्रुवत्या श्रुत्यैव स्पष्टीकृतोऽयमभिप्रायः। यजुषश्च मुख्यत्वम्, ऋक्सामयोस्तद्वाहकत्वं चात्र स्फुटमुक्तम्। तेन ऋक्सामयोरायतनरूपता, यजुषश्च रसरूपताऽपि प्रागस्माभिर्व्याहृता स्फुटीभूता।

अद्य वैज्ञानिका अपि गतिस्थितिशीलम् 'इलेक्ट्रोन-प्रोट्रोन' नामकं तत्त्वद्वयमेव मूलतत्त्वमभ्युपगच्छन्ति। आधुनिकवैज्ञानिकैर्विज्ञानमध्याह्न इयदन्वेषणानन्तरं यत्तत्त्वं लब्धम्, तत्सहस्रावधिवर्षेभ्यः प्राक् पाश्चात्त्यैरपि निर्धारितसमयेषु वेदेषु सुस्पष्टमुपलभ्यत इत्यहो वेदस्य महिमा। वस्तुतस्तु पाश्चात्त्यैर्वैज्ञानिकैरद्यापि 'इलेक्ट्रोन-प्रोट्रोन' नाम्ना गतिस्थितिशीलं भौतिकमेव तत्त्वं विज्ञातम्। तज्जनकं देवतत्त्वम्, ततोऽपि प्राक्तनं पुरुषतत्त्वमित्यादि तु सर्वमद्यापि तेषामन्वेष्टव्यमेवावशिष्यते, यद्वेदेषु विवृतम्। आस्तामिदमप्रकृतम्।

"आत्मा ह्यग्निः। तदेनमेते उभे रसो भूत्वाऽपीत ऋक् च साम च। तदुभे ऋक्सामे यजुरपीतः" [शतपथ० १०।१।१।६] इति श्रुत्याऽपि यजुषो रसरूपत्वमृक्सामयोश्च तत्राप्ययो दर्शितः।

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते॥
[ऋ० सं० १।१६४।३६]

इति ऋक्संहितामन्त्रोऽपि परमव्योमपदेन बोधितस्य परब्रह्मण ऋगक्षरे प्रतिष्ठितत्वमाह। तस्य ज्ञानमेव च मन्त्ररूपाणामृचां मुख्यं प्रयोजनमामनति।

तदित्थं ब्रह्मस्वरूपभूता मनःप्राणवाच एव मुख्या वेदा इति विवृतम्। त एते मूलभूता रसवेदाः सर्वेषां पदार्थानां जनका इति सत्ताप्रदतया स्थितिसंपादकतया च विद्धातोः सत्तार्थो लाभार्थश्चैषु समन्वितो भवति। एते रसवेदा इत्युच्यन्ते। पूर्वोक्ता मण्डलक्रमेण चक्षुःपर्यन्तमागत्य तत्तद्वस्तुज्ञानजनकास्तु वस्तुवितननाद् वितानवेदपदेन व्यवहार्याः, यैर्वस्तुनो दूरे दूरे लघुत्वं व्याख्यातं ते तु छन्दोवेदा इति व्यवहृताः। एवं त्रिविधा वैज्ञानिका वेदाः।

एतत्सर्वं वेदत्रयीसंबन्धेनैवोक्तम्। चतुर्थोऽथर्ववेदस्तु भृग्वाङ्गिरस इति ब्रह्मवेद इति सोमवेद इति चाख्यायते। त्रयो वेदा अग्निप्रधानाः, अयं तु सोमप्रधानः। सोमश्चायमग्निसह-चरोऽप्यग्नेर्न्यून इति –"तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः" [ऋ० ५।४४।१५] इति श्रुतौ प्राक् प्रदर्शितम्। तत एवेमं चतुर्थवेदं सुवेदमित्याचष्टे गोपथब्राह्मणम्, सुवेदशब्दादेव स्वेदशब्दो-त्पत्तिमाह च—"तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य संतप्तस्य ललाटे स्नेहो यदार्द्र्यमजायत तेनानन्दत्। तमब्रवीद् महद्वै यक्षं सुवेदमविदामह इति। तद्यदब्रवीद् महद्वै यक्षं सुवेदमविदामह इति तस्मात् सुवेदोऽभवत्। तं वा एतं सुवेदं सन्तं स्वेद इत्याचक्षते परोक्षेण" [गोपथ० पू० १।१] इत्यादि। तस्मात् त्रयीवेदस्य स्वेदरूपोऽयं चतुर्थो वेद इति फलति।

अग्नीषोमात्मके जगति यद्यप्यग्निरेव प्राणरूपतया प्रधानभूतः, तथापि सोमतत्त्वं सर्वत्र व्याप्तम्। तद्धि केन्द्रबद्धमपि प्रत्यूतमिति 'ऋतम्' इत्युच्यते। अग्निस्तद्गर्भे तिष्ठति। सोमस्यैव च तिस्रोऽवस्थाः—सोम, आपः, वायुरिति। एषामपामपि व्याप्तिमनुपदं श्रुतिराह। इदमपि श्रुतिसूक्तम्—

आपो भृग्वङ्गिरोरूपमापो भृग्वङ्गिरोमयम्।
अन्तरैते त्रयो वेदा भृगूनङ्गिरसः श्रिताः॥ [गोपथ० पू० १।३९]

अस्य सोमत्वमेवाभिलक्ष्य पूर्वोक्तायां वेदत्रयीप्रतिपादकश्रुतौ "सौम्येऽध्वरे" [शत० ४।६।७।१] इति पदेन चतुर्थवेदस्यापि सङ्केतः कृतः।

तदित्थं वैज्ञानिकानां वेदानां स्वरूपमतिसंक्षेपेण मया विवृतम्। विषयोऽयमतिगम्भीरः, अस्मद्गुरुचरणाः श्रीविद्यावाचस्पतिमहाभागा अनेकधा कथयन्ति स्म यद् वेदे वेदविज्ञानमेव सर्वविज्ञानापेक्षया गह्वरमिति। वैज्ञानिकानां वेदानामपि शाखाभेदः, तेषामपि षडङ्गानि च श्रीगुरुचरणग्रन्थेषु विवृतानि। पुरुषसूक्ते वेदानां सर्वहुतो यज्ञादुत्पत्तिराम्नाता। वेदानां प्रजापतिरूपत्वं प्रजापतिश्मश्रुत्वं चापि तत्र तत्र श्रुतम्। तदेतत्सर्वं सृष्टिप्रक्रियामप्रतिपाद्य विवरीतुं दुःशकम्। सृष्टिप्रक्रिया च परिमिते स्वल्पे समये न स्प्रष्टुं शक्यते। प्रथम एव व्याख्यानेऽतिदुरूहविषयप्रतिपादनेन च वेदान्वेषणसमुत्सुका अन्वेषणविभागच्छात्रा निराशा मा भूवन्निति बुद्ध्यापि मयाऽत्रातिजटिला विषया नान्तर्भाविताः। अन्वेषणे प्रवृत्ता विद्वांसः स्वयमेव सर्वं ज्ञास्यन्ति, कालान्तरे च सत्यवसरेऽहमपि विषयस्यास्याधिकं स्पष्टीकरणाय प्रयतेय। इदानीं तु ग्रन्थरूपाणां वेदानां विषयेऽतिस्वल्पकालेन किञ्चिदुक्त्वा वक्तव्यमिद-मुपसंहरामि।

ग्रन्थरूपाः वेदाः

ग्रन्थरूपेषु वेदेष्वपि वेदत्रयी वेदचतुष्टयी चेत्युभयमपि प्रसिद्ध्यति। अत्रापि च यज्ञे साक्षाद्व्यापृतास्त्रय एव वेदाः। चतुर्थोऽथर्ववेदस्तु शान्तिक-पौष्टिक-प्रायश्चित्तोपासनादि-विवरणैरेव यज्ञमुपकरोति। अत्र च भाषायाः शैलीभेदेन त्रयो वेदाः, ऋत्विग्भेदेन तु चत्वार इति त्रित्वं चतुष्ट्वमित्युभयमपि दृष्टिभेदेन सूपपन्नम्। भाषायाः शैली हि त्रिविधा प्रवर्तते—गद्यरूपा, पद्यरूपा, गेयरूपा च। तत्र पद्यबद्धा ऋचः, तासां संग्रह ऋग्वेदः। गद्यरूपा च यजुरित्युक्ता, तत्प्रधानो यजुर्वेदः। गेयरूपाणां च संग्रहः सामवेद इति त्रय्यां सर्वमन्तर्भवति। अनेन प्रकारेणाथर्ववेदेऽपि यः पद्यभागः स ऋचि, गद्यभागो यजुषि, गेयभागश्च साम्न्यन्तर्भवतीति न किञ्चिदपरं चतुर्थमवशिष्यते। ब्राह्मणानि तु सर्वेषां वेदानां गद्यरूपाण्येव। तत्र प्रसङ्गादेव क्वचिद् गाथाः पद्यानि वोद्ध्रियन्ते। अथ यज्ञे प्रधाना ऋत्विजस्तु चत्वारो भवन्ति—होता, अध्वर्युः, उद्गाता, ब्रह्मा चेति। तेषां कर्म मन्त्रेणैव समुपदिष्टम्—

> ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु।
> ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः॥
>
> [ऋक्० १०।७१।११]

एतेनेदमेव फलति यद् होतृवेद ऋग्वेदः, अध्वर्युवेदो यजुर्वेदः, उद्गातृवेदः सामवेदः, ब्रह्मवेदस्त्वथर्ववेद इति। ब्रह्मा हि यज्ञे—शान्तिक-पौष्टिक-प्रायश्चित्तादीनि करोतीति तेनाथर्ववेदोऽप्यध्येयो भवति। अन्येषामृत्विजां कार्यनिरीक्षणाय त्रयो वेदा अपि तेनाध्येया भवन्तीति चतुर्णां वेदानां ज्ञाता ब्रह्मा भवितुमर्हति। अत्रापि वैज्ञानिकवेदवद् यज्ञे यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यम्, मुख्यस्य यज्ञकर्मण आहुतिरूपस्याध्वर्युणैव संपादनीयत्वात्। अत एव श्रुत्या यज्ञमात्रानिर्मातृत्वं तस्यैवोक्तम्। यजुःसंहिता चेयं यज्ञक्रमेणैव संघटिता समुपलभ्यते। येन क्रमेण मन्त्रा यज्ञे पठनीया भवन्ति, तेनैव क्रमेण ते यजुःसंहितायां प्रायेण समाम्नाताः। ऋक्संहिता तु ऋषिक्रमेण संघटिता। एकैकस्य प्रधानस्य ऋषेर्वंशजानां ये दृष्टा मन्त्रास्ते प्रायेणैकत्र संघटिताः। केवलं नवमं मण्डलं सोमदैवत्यं देवताक्रमेण संघटितमुपलभ्यते। सामवेदस्तु ऋग्वेदादेव गेया ऋचः संगृह्य पृथक् संघटितः। एषां शाखाभेदोऽपि व्यासशिष्याणां मुनीनामुच्चारणभेदेन क्रमभेदेन च सम्पन्न इत्युपलभ्यमानशाखावलोकनेन स्पष्टं भवेत्। केवलं यजुर्वेदस्य तैत्तिरीयशाखा माध्यन्दिनादिशाखाश्च परस्परमत्यन्तं भेदं गताः। तत्कारणमपि पुराणेषु विवृतमिति सर्वेऽपि विद्वांसो विदन्त्येव। मन्त्रभागस्तु तत्राप्याधिक्येन संवदति।

तदेषामुपलभ्यमानानां मन्त्रब्राह्मणात्मकानां वेदानां स्मृतिपुराणादिसाहाय्येनान्वेषणे सर्वमाधिदैविकमाध्यात्मिकमाधिभौतिकं च विज्ञानं स्पष्टीकृत्य भारतस्य परमं गौरवमद्यापि प्रतिष्ठापयितुं शक्यत इति तत्र विदुषां छात्राणां च प्रवृत्तिरत्यावश्यकतां गाहते। ब्राह्मणादिकं दूरे संस्थाप्य केवलं मन्त्रभागान्वेषणे तु तादृशानि तत्त्वानि न प्राप्तुं शक्यन्त इति सर्वसाहाय्यमादाय क्रमेणैव वेदविचारे प्रवर्त्तितव्यम्। इदमपि च स्मर्तव्यम् – ब्राह्मणेषु मुख्याः कर्मविषयः, यदनुसारेण यज्ञाः श्रौता विधीयन्ते। परं ते विधयः प्राकृतान् यज्ञाननुसृत्यैव प्रवर्तिताः। प्रकृतिर्हि यज्ञेनैव जगज्जनयति च पाति च। विहितकर्मोपपत्तिप्रदर्शनाय प्राकृतयज्ञप्रक्रियाऽपि ब्राह्मणेषु प्रदर्शिता। 'इदं कर्तव्यम्' इति विधाय किमर्थं कर्तव्यमिति ब्राह्मणं प्रश्नमुत्थापयति, तत्समाधानाय प्राकृतयज्ञानुसारेणाख्यायिकादिरूपेण तदुपपत्तिं प्रदर्शयति च। स उपपत्तिभागो मीमांसकैः 'अर्थवाद' इत्युपेक्षितः। वैज्ञानिकं तत्त्वं तु तत्रैव प्राप्यते। यदा हि भारते कर्मकाण्डस्य महान् प्रचार आसीत्, किमर्थमिति शङ्कैव यदा नोदयते स्म, तदा मीमांसकैस्तदुपेक्षा कृता। अद्यत्वे तु श्रौतकर्मकाण्डप्रचारो लुप्तप्रायः। न चोपपत्तिमनभिसन्धायाद्यत्वे शिक्षिताः क्वाप्यदृष्टफलके कर्मणि प्रवर्तन्ते। तस्मादद्य स एवार्थवादभागः प्रधानतया मन्तव्यः। तत्रैव भूयोभूयोऽनुसन्धानेन वैज्ञानिकानि तत्त्वान्यन्वेषणीयानि। यैर्विद्वद्भिर्मार्गप्रदर्शनं कृतं तेषामपि साहाय्यमुपादेयम्, परमपुरुषस्य जगन्नियन्तुर्जगदीश्वरस्य प्रसादेन वेदार्थपरिस्फूर्तिः संभवेदिति च प्राधान्येन श्रद्धातव्यम्, नैतेषु प्रत्यक्षमस्ति, अनृषेरतपसो वेति भगवद्यास्कवचनं च सर्वदा स्मर्तव्यमिति शिवं स्तात्॥

——

(२)

वैदिका देवा ऋषयश्च

प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सतीं स्मृतिं हृदि ।
स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदतु ॥

[श्रीमद्भागवतम्]

अथ वैदिका देवा ऋषयश्च व्याख्यायन्ते। वैदिकानि तत्त्वानि पञ्चधा विभज्यन्ते। १—ऋषयः, २—पितरः, ३—देवाः, ४—असुराः, ५—गन्धर्वाश्चेति। एतेषां समष्टिरेव सूक्ष्मं जगदित्याख्यायते। सूक्ष्मं जगदेव वेदानां मुख्यं प्रतिपाद्यम्। एषां पञ्चानां विज्ञानेन सर्वं वैदिकं तत्त्वं करतलामलकवत् सुविज्ञातं भवति। एषु ऋषीणां देवानाञ्च सामान्येन परिचयोऽत्र संक्षेपेण प्रस्तूयते। एते सर्वेऽपि तावत्प्राणविशेषाः। वैदिकं सर्वमपि विज्ञानं प्राणतत्त्वमाधारीकृत्यैव प्रवर्तते। आधुनिकस्य विज्ञानस्याधारभूता यथा विद्युच्छक्तिः, तथा वैदिकस्य विज्ञानस्य मूल आधारः प्राणतत्त्वमिति शक्यते वक्तुम्। प्राणश्च रयिश्चेति द्वे मूलतत्त्वे। तत्र प्राणो मुख्यः, रयिस्तु तदधीना। तदुक्तं प्रश्नोपनिषदि—

"प्रजाकामो वै प्रजापतिः, स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा मिथुनमुत्पादयते। रयिञ्च प्राणञ्चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति। आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः। रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तञ्चामूर्तञ्च। तस्मान्मूर्तिरेव रयिः।"

[प्रश्नो० १।४-५]

अनया हि श्रुत्या सर्वेषां प्राणानामायतनं सूर्यः, रयेश्चायतनं चन्द्रमा इति दर्शितम्। सर्वाश्च मूर्तयः पिण्डरूपा रयिनामकांत्तत्त्वाज्जायन्त इत्यप्युक्तम्। तेन यद् यद् भौतिकम्, यद् यदाधुनिका वैज्ञानिका 'मैटर'-पदेनाभिदधति; तत्सर्वं रयिजन्यम्, तद्विधारकश्च शक्ति-विशेषः प्राण इति स्फुटीभवति। यः 'फोर्स्' इति, 'एनर्जी' इति चाद्यत्वे वैज्ञानिकैरुच्यते। इमे एव प्राणरयी स्थूलताप्राप्तिक्रमेणाग्नीषोमौ भवतः। अग्नीषोमाभ्यां च सर्वं जगदुत्पाद्यते— "अग्नीषोमात्मकं जगत्" [बृ० जा० २।४] इति। तत्र प्राण एवाग्निः, रयिश्च सोम इति भाव्यम्। प्राण एव सर्वस्यादिः, स एव स्थूलामवस्थां गतो रयिपदवाच्यां भूतभौतिका-वस्थां गच्छतीत्यप्यन्यत्रोक्तम्। प्राणस्य च याः पञ्चावस्थाः पूर्वमुक्ताः, तास्वपि ऋषिप्राण एव मुख्यः। तथा हि शतपथब्राह्मणे—

"असद्वा इदमग्र आसीत्, तदाहुः किन्तदसदासीदिति, ऋषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत्। तदाहुः के त ऋषय इति, प्राणा वा ऋषयः।" [शतपथ० ६।१।१।१]

अत्र हि पूर्वमसत्पदेन प्राणरूपाणामृषीणामभिधानं कृतम्। प्राणा एव सत्तारूपेण सर्वत्रानुप्रविशन्ति। प्राणेषु किञ्चिदन्यत् तत्त्वं सत्तारूपेण न प्रविशतीति तेषामसत्त्वमुक्तमिति। यथा हि नैयायिकाः सत्तासमवायेन द्रव्यादीनां सत्पदवाच्यतां ब्रुवन्ति, सत्तायां तु न काचिदन्या सत्ताऽस्तीति सा सती नोच्यते; तथैवात्रापि द्रष्टव्यम्। एतदनन्तरं तत्रैव तेषामृषीणां सप्तधात्मानं विभज्यावस्थानम्, तत्रैव देवानां प्रादुर्भावः, अग्रे च तत एव वेदप्रादुर्भावपूर्वकं सर्वभूतप्रथमानामपामुत्पत्तिश्चेत्यादि विवृतम्। एवं शतपथस्य चतुर्दशे काण्डे बृहदारण्यको-पनिषत्पदाऽभिधेये जनकसभायामृषीणां परस्परं ब्रह्मोद्ये शाकल्यस्य प्रश्नानां याज्ञवल्क्येनो-त्तरणे देवानामपि प्राणरूपता सुस्फुटमाम्नाता। एवं हि तत्र शाकल्ययाज्ञवल्क्ययोः प्रश्नोत्तराणि श्रूयन्ते—

"कति देवा याज्ञवल्क्येति। स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच। कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच।" [बृहदारण्यक० ३।६।१] इत्यादि।

अनन्तरञ्च पुनः पुनः प्रश्ने षट्, त्रयः, द्वौ, अध्यर्धः, एक इति क्रमेण देवसंख्या भगवता याज्ञवल्क्येन निर्दिष्टा। विवरणप्रश्ने च अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, इन्द्रश्च, प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशत्। तेषां संक्षेपेण—अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं च द्यौश्चादित्यश्चेति षट्, तेषामपि संक्षेपे तत्रापि लोकदेवयोरेकीकरणेन त्रयः, तत्राप्यनुस्यूततया अन्नं प्राणश्चेति द्वौ। ततश्च कतमो अध्यर्ध इति प्रश्ने—"योऽयं पवत इति। तदाहुर्यदयमेक इवैव पवते। अथ कथमध्यर्ध इति। यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति" एवमुच्चार्य "कतम एको देवः" इति प्रश्नः "प्राणः" इति समाहितः, तस्यैव च बृंहणात् सर्वमिदं जातमिति तस्यैव ब्रह्मत्वमुक्तम्। "अमृतः पुरुषः" इत्यपि तस्य विवरणं तत्रैव कृतम्। तदेतत्प्रकरणपर्यालोचनेन प्राण एव मुख्यो देवः। स च यद् भूतभौतिकमुत्पादयति तच्चस्य वशगत्वादर्धं गणयत इत्यध्यर्धो देवो निर्दिष्टः। "यो यं पवते" इत्युक्त्या च वायुरूपता तस्योक्ता। वायुरयं न भौतिको वायुर्मन्तव्यः, अपि तु तस्य परिचालक आन्तरिक्ष्यः प्राणविशेषो वायुपदेन निर्दिष्टः। तस्यैकस्यैवाग्निः, वायुः, आदित्य इति त्रीणि रूपाणि स्थानभेदेन प्रतिष्ठितानि। स्थानानां पृथिव्यन्तरिक्षदिवामपि स्थानिभिः सह परिगणने तु षड् देवाः। अग्न्यादीनामेकैकस्य पृथक् पृथगवस्थागणने, केन्द्रस्थस्येन्द्रस्य सर्वमण्डलव्यापकस्य प्रजापतेश्चापि सह गणने त्रयस्त्रिंशद् देवाः सम्पद्यन्ते। एषां चैकैकस्यानन्तकार्यकारित्वात् त्रयस्त्रिंशच्छतानि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणीत्यादि देवानां संख्या आख्यायते। इदानीन्तु पुराणाद्याधारेण त्रयस्त्रिंशत कोटय इत्यपि प्रसिद्धिः। सेयं सर्वाऽप्यनन्तकार्यकारित्वाद् बोध्या। पृथक् पृथङ् नामग्रहणं तु त्रयस्त्रिंशत एव श्रुतिपुराणादिषु दृश्यते। त्रयस्त्रिंशत् संख्याया विवरणं तु मन्त्रेष्वपि श्रूयते—

इति स्तुतासो असथा रिशादसो ये स्थ त्रयश्च त्रिंशच्च।
मनोर्देवा यज्ञियासः॥ [ऋ० ८।३०।२]

शाखान्तरमन्त्रे वस्वादिविवरणमपि श्रूयते—

अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्सोमो रुद्रेभिरभि रक्षतु त्मना।
इन्द्रो मरुद्भिरृतुथा कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः शर्म संयत्॥

[आश्वलायनश्रौत० २।११]

संक्षिप्य देवतात्रयं तु भगवान् यास्कोऽपि दैवतकाण्डे देवतानिरूपणे सिद्धान्तयति—"तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः। अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुर्वा इन्द्रो वा अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यो द्युस्थानः" [निरु० दैवतकाण्डे १ अ०] इति। अत्र निरुक्तकृता स्थानिनः प्राण-

विशेषा एव मुख्यतया देवपदवाच्या उक्ताः। पूर्वोक्ते बृहदारण्यकोपनिषद्वाक्ये तु स्थानानामेव मुख्यत्वमनुसंहितम्। तदेतद्विवक्षाभेदमात्रम्। अग्निवायू चेमौ निरुक्तकृता निरूप्यमाणौ न भौतिकौ, अपि तु प्राणरूपौ देवविशेषावेव। "यत्किञ्चिद्दार्ष्टिविषयकमग्निकर्मैव तत्, या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्, यत्किञ्चित् प्रवह्लीतमादित्यकर्मैव तत्" [निरु० दै० का० १अ०] इति तेनैव तद्देवतास्वरूपव्याकरणाद् अन्तरिक्षे वायुर्वा इन्द्रो वेति विकल्पो य आख्यातस्तस्याशयमेवं भाष्यकारः श्रीदुर्गाचार्य आह यद् येषां कार्यं प्रत्यक्षं दृश्यते, त एव देवा अत्रोक्ताः। भूम्यामग्निकार्यम्, दिवि चादित्यकार्यं प्रत्यक्षं दृश्यते। अन्तरिक्ष इन्द्रकार्यं विद्युदादि तु सदा न दृश्यते, कदाचिद् वर्षादावेव दृग्गोचरीभवतीति सदा दृश्यमानकार्यो वायुरेव समुचिततयाऽत्रोपात्तः। किन्तु यस्य स्तुतिर्वेदेषु शतशस्सूक्तैस्समाम्नायते स देवराज इन्द्रोऽपि नोपेक्षामर्हतीत्यन्तरिक्षे द्वावपि देवावुपात्तौ। सदा दृश्यकार्यत्वाद् वायुः, सर्वदेवप्राधान्यात्तु इन्द्र इति।

तदित्थमृषयो देवाश्च प्राणविशेषा एवेति सम्यक् प्रमाणैः प्रसाधितम्। तत्र ऋषय आद्याः, देवास्तु तज्जन्या इत्यपि शतपथप्रमाणेन संकेतितम्। भगवान् मनुरप्येषां जन्यजनकभावमाह—

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः।
देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः॥

[मनु० ३।२०१]

अत्र पूर्वार्धे 'देवमानवाः' इति पाठः प्रायेणोपलभ्यते। परं श्रीगुरुचरणा विद्यावाचस्पतिमहाभागाः 'देवदानवाः' इति पाठमेव साधु मन्यन्ते। देवाश्च असुराश्चेति द्विविधाः प्राणाः पितृभ्य उत्पद्यन्ते। तत्र प्रकाशे देवानां प्राधान्यम्, तमसि त्वसुराणाम्। अत एव रात्रिमासुरीमाहुः। ब्रह्मसूत्रेष्वपि देवताधिकरणे भगवता बादरायणेन देवानधिकृत्योक्तम्— "ज्योतिषि भावाच्च" [१।३।३२] इति। ज्योतिषि संसक्ता एव देवा न तु शरीरभृतः। तेषां ब्रह्मविद्यायामधिकारः कथं संभवेदिति तदभिप्रायः। एतत्सूत्रं व्याख्यातं श्रीशङ्करभगवत्पादैः शारीरकभाष्ये[1]। तेन सूर्यमण्डलसंसक्तैवादित्यादीनां देवानां स्फुटीकृता।

---

१ "यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बम्भ्रमज्जगदवभासयति, तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते, लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च। न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते, मृदादिवदचेतनत्वावगमात्। एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः" इति।

मण्डले संसक्ताश्च तत्परिचालकाः प्राणविशेषा एव देवपदवाच्या इत्युक्तं भवति। यस्त्वग्निमसूत्रे देवानामप्यधिकारः प्रतिपादितो यच्च तत्र भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम्— "ज्योतिरादिविषया अप्यादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारात्। अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां यथेष्टं च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम्" इति। तदेतद् द्वैविध्यं देवानामग्रे व्याख्यास्यते। इह त्वेतावदेव वक्तव्यं यत् प्रकाशभागो देवैः सम्पाद्यते, तत्रैव च त आवर्तमानास्तिष्ठन्ति। तमस्त्वसुरप्राणैः सम्पादितम्, तत्रैव चासुराणां स्थितिः। एते देवा असुराश्च पितृप्राणेभ्य आविर्भवन्ति, एभ्यश्चाग्रे गन्धर्वप्राणाः। तत्र ऋषयः सप्त, पितरोऽष्टौ, देवास्त्रयस्त्रिंशत्, असुरा नवनवतिः, गन्धर्वाः सप्तविंशतिरिति। मानवास्तु मनोः प्राणादुत्पद्यन्ते। स चार्द्धेन्द्ररूपः। तत्रेह केवलमृषयः, देवाश्च व्याख्येयाः। पितरः, असुराः, गन्धर्वाः, मानवाश्च नेह प्रसक्ताः।

एषु ऋषिप्राणा मुख्याः सर्वतः प्रथमाश्चेत्युक्तम्। अन्यैरसंपृक्ताः शुद्धा अत एव प्रथमजा ऋषिप्राणाः। ते चाध्यात्मम्, अधिभूतम्, अधिदैवं च सप्त सप्तधा आत्मानं व्यवस्थाप्य तिष्ठन्ति, प्राणान्तराण्युत्पादयन्ति च। "प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिः, यद्वैनुश्रेष्ठस्तेन वसिष्ठः, अथो यद् विस्तृततमो वसति तेनो एव वसिष्ठः" [शतपथ० ८।१।१।६], "मनो वै भरद्वाज ऋषिः। अन्नं वाजः। यो वै मनो बिभर्ति सोऽन्नं वाजं भरति। तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिः" [शतपथ० ८।१।१।६], "चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिः। यदनेन जगत्पश्यति, अथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः" [शतपथ० ८।१।२।३] इत्यादिना ब्राह्मणेषु तत्र तत्राध्यात्मिका ऋषयो व्याख्याताः।

मन्त्रे च सप्ताऽपि निर्दिश्यन्ते—

साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षडिद् यमा ऋषयो देवजा इति।
तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥

[ऋक्० १।१६४।१५]

अयं मन्त्र आध्यात्मिकेषु ऋषिष्वेवं व्याख्येयः—"सप्त शीर्षन् प्राणाः" [शत० ६।५।२।८] इत्यादि बहुधा श्रूयते। तत्रेदं रहस्यम्—मनुष्यशरीरेऽत्र चतस्रो गुहाः (निगूढानि स्थानानि) सन्ति—(१) शिरोगुहा, (२) उरोगुहा, (३) उदरगुहा, (४) बस्तिगुहा चेति। तासु प्रत्येकं सप्त प्राणायतनानि (कार्यसम्पादकानि स्थानानि) विद्यन्ते। इन्द्रियनाम्नापीमानि व्यवह्रियन्ते। सप्तस्वपि शक्तिप्रद एको मुख्यः केन्द्रभूत इन्द्रः।

तेषु च सप्तसु षड् द्वन्द्वक्रमेण तिष्ठन्ति, अन्तिमं त्वेकमेव। यथा शिरोगुहायां द्वे श्रोत्रे, द्वे चक्षुषी, द्वे नासिके इति षट्, सप्तमं मुखबिलं त्वेकम्। केन्द्रभूतश्च ब्रह्मरन्ध्रगतो मुख्यो ज्ञानशक्तिप्रदः प्राणः। द्वितीयायामुरोगुहायां द्वौ बाहू, द्वौ फुफ्फुसौ, द्वौ स्तनौ, हृदयं तु सप्तममेकम्, केन्द्रभूतोऽत्र कण्ठकूपः पराक्रमशक्तिप्रदः। तृतीयायामुदरगुहायां यकृत्प्लीहे, आमाशयपक्वाशयौ, वृक्कौ, सप्तमी नाभिस्त्वेका, केन्द्रभूतमत्र हृदयमेव पूर्वगुहाया अन्तिमं स्थानमन्नसंग्रहविभजनादिशक्तिप्रदम्। अथ चतुर्थ्यां बस्तिगुहायां पादौ, मूत्रवीर्योत्सर्गच्छिद्रे, अण्डकोशौ, सप्तमी त्वेका बस्तिः। केन्द्रभूताऽत्र नाभिरेव पूर्वगुहाया अन्तिमं स्थानं शरीरक्रमनिर्वाहकोत्सर्गादिशक्तिप्रदम्।

साकंजानां सदैव प्रतिशरीरमुत्पन्नानां प्राणानां मध्ये सप्तममेकमाहुः। 'षडेव' ऋषयः प्राणाः 'यमाः' युग्मकरूपेण स्थिताः, ते च 'देवजाः' तेभ्यस्तेभ्यो देवेभ्य उत्पन्नाः, यथा आदित्याच्चक्षुषी, दिग्भ्यः श्रोत्रे, अश्विभ्यो घ्राणे इत्यादिः शारीरविज्ञानप्रपञ्चः। तेषां स्वरूपाणि सर्वेषां प्राणिनामिष्टानि, पृथक् पृथक् स्थानेषु स्थापितानि, रूपभेदेन विकृतानि विविधकार्यसम्पादकानि च अधिष्ठात्रे रेजन्ते = कम्पन्ते = सचेष्टानि तिष्ठन्तीत्यस्मिन्पक्षे मन्त्रपदार्थः।

पूर्वं देवजनकत्वेन व्याख्यातानामृषीणां मन्त्रे देवजन्यत्वं कथमुक्तमिति तु न शङ्कनीयम्। यतो हि वैज्ञानिकप्रक्रियायां पदार्थानामन्योन्यं जन्यजनकभावः स्फुटं दृश्यते। यथा हि तन्तुनिर्मितादपि पटात् पृथङ् निःसार्यमाणास्तन्तवो जायन्ते, मृदा निर्मितादपि च कुड्यात् पुनर्मृन्निःसार्यते, तथैव ऋषिप्राणादेव समुत्पन्नेभ्यः पितृभ्यो देवेभ्यो वा पुनः पृथग्भूय निःसरन्त ऋषयः पितृजा इव देवजा इव भवन्तीति कोऽत्र विस्मयः। अविकृतोपादानोपादेयभावे सर्वत्र व्यवस्थेयं वैज्ञानिकाभिमता। अत एव निरुक्तकृता भगवता यास्केनापि दैवतकाण्डे देवस्वरूपविचारे—"अन्योन्यजन्मानो भवन्ति, इतरेतरप्रकृतयः" [नि० दै० का० १ अ०] इति स्फुटमुक्तम्।

वेदभाष्यकृता माधवाचार्येण तु मन्त्रोऽयमृतुपरत्वेन व्याख्यातः[१]।

१. "साकंजानां कालरूपेण सहैवोत्पन्नानाम्, ऋतूनां मध्ये षडेव ऋषयो गमनशीलाः, देवजा आदित्याद्देवादुत्पन्नाः, ऋतवः, यमाः = युग्मकाः, मासद्वयात्मका भवन्ति। सप्तथं सप्तमम्, अधिकमासं (स्वयं पृथग् ऋतुरूपन्तु) एकजम्—'एक एवाजायत' इत्येकजः, तथाभूतम्, एकमेव आहुः, तेषामृतूनां स्वरूपाणि, इष्टानि सर्वलोकाभिमतानि। धामशः = तत्तत्स्थाने। विहितानि = पृथक् पृथक्

तदिदमृषीणामाधिभौतिकं स्वरूपमृतूत्पादकतत्त्वरूपं द्रष्टव्यम् ।

यद्यपि ऋतूनाम् —"ऋतवः पितरः" [शतपथ० २।६।१।४२], "षड् ऋतूंश्च नमस्कुर्यात् पितृनेव च धर्मवित्" [मनु० ३।२१७] इत्याद्यासु श्रुतिस्मृतिषु पितृत्वमाख्यातम्, तथापि ऋषिभ्य एव पितरो जायन्ते, ऋषय एव पितृरूपेण परिणमन्तीति ऋतुमूलभूतानि तत्त्वानीह ऋतुशब्देनोपलक्षणीयानि, ते च ऋषय एवेत्यत्र न विवादः। आधिदैविका ऋषयस्तु तारारूपाः, ये तारामण्डले सप्तर्षिपदेनैवाख्यायन्ते ते ध्रुवं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणस्यां दिशि स्थिताः। तेषामप्यन्यस्मिन्मन्त्रे संकेतः। तेष्वपि षट् परस्परं साम्मुख्येन तिष्ठन्ति। चत्वारश्चतुष्कोणमेकं विदधति, द्वौ चतुष्कोणादधः परस्परं साम्मुख्येन स्थितौ, सप्तमस्तु पृथगेकल एव। तेऽपि च जगन्निर्वाहकानि तत्त्वान्युत्पादयन्तीति तत्रापि मन्त्रः सुयोजः। त एतेऽपि —"रोचन्ते रोचनादिवि" [ऋ० १।६।१] इति मन्त्रे संकेतेनाम्नाताः, "सप्तर्षीन् नु ह स्म पुरर्क्षा इत्याचक्षते,'''अमी ह्युत्तरा हि सप्तर्षय उद्यन्ति" [शतपथ० २।१।२।४] इति शतपथश्रुतौ च विवृता। इत्थमाध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकञ्च तत्त्वं गम्भीरार्था मन्त्राः प्रतिपादयन्तीत्यनेनैव दृष्टान्तेन भावनीयम्। भवतु नाम, मुख्यमृषित्वं यत् शतपथब्राह्मणे षष्ठकाण्डारम्भे प्रतिपादितम्, तत्राप्येषां सप्तधैवावस्थितिरुक्ता—

"स योऽयं मध्ये प्राणः, एष एवेन्द्रस्तानेष प्राणान्मध्यत इन्द्रियेणैन्द्ध यदैन्द्ध तस्मादिन्धः। इन्धो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षम्, परोक्षकामा हि देवास्त इद्धाः सप्त नाना पुरुषानसृजन्त" इत्यादि ।

सप्तानां श्रीभूतश्च शिरोरूपतां गतोऽग्निरभवदित्याद्यप्यग्रे व्याख्यातम्। ऋषिभ्यः पितृक्रमेण देवाः प्रादुर्भवन्तीति पूर्वोक्तदिशामध्ये प्राण इन्द्ररूपतामापद्यते। सप्तानां समष्टेः सारस्त्वग्निरूपतामित्यप्यत्र स्फुटीभवति। अयं मध्यप्राण इन्द्र एव नभ्यः प्रजापतिरिति वैदिक्यां परिभाषायामुच्यते। भूतभौतिकरूपाः प्रजाः सृष्ट्वा ताः क्रोडीकृत्य स्थितो व्यापकः प्राणस्तु सर्वः प्रजापतिरिति परिभाष्यते। द्वयोरपि प्रतिपादकाविमौ मन्त्रौ—

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते।
तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥
[यजु० ३१।१९]

स्थापितानि। रूपशः = रूपभेदेन रसयवाद्युत्पादकत्वेन, विकृतानि = विविधाकृतियुक्तानि, स्थात्रे = अधिष्ठात्रे = उपभोक्त्रे, रेजन्ते वलन्ति पुनः पुनरावर्तन्ते" इति तद्व्याख्यानसारः।

अत्र केन्द्रगतो नभ्यः प्रजापतिराम्नायते। स हि गर्भे, अर्थात् केन्द्रे तिष्ठति। स एव च स्वशक्तिभिः पिण्डान् सृजतीति बहुधा विजायत इत्युक्तम्। वृत्ताकारे वस्तुनि केन्द्रज्ञानं कथञ्चित्सुलभं भवति। लम्बचिपिटादिवस्तुषु तु केन्द्रज्ञानं महता प्रयासेन गणितेनैव सम्पादयितुं शक्यते, अतः 'तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीराः' इत्युक्तम्। योनिं स्थानमित्यर्थः। तदाधारेणैव सर्वाणि वस्तूनि स्थितानि भवन्ति। केन्द्रे प्रचलिते तद्वस्तुनः स्वरूपाद् भ्रंश एव समापतति। तत्तद्वस्तुनः केन्द्रं विज्ञाय यदि तत्राङ्गुलिनिक्षेपः क्रियेत, तदङ्गुलिमात्राधारेण महतां गुरूणामपि वस्तूनां स्थितिर्भवतीत्याधुनिका वैज्ञानिका अपि मन्यन्ते। तदेतदुक्तम्—"तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा" इति। सर्वाणि भुवनानि केन्द्रमाधारीकृत्यैव तिष्ठन्तीति। इत्थं केन्द्रस्थप्राणविज्ञानमत्र निरूपितम्। सर्वप्रजापतिनिरूपकस्त्वेष मन्त्रः—

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम्॥

[ऋ० सं० १०।१२१।१०]

सर्वाणि उत्पन्नानि वस्तूनि परितः प्रजापतिर्भवतीत्यत्र व्याख्यातम्। यः पूर्वेण मन्त्रेण केन्द्रस्थितः प्रजापतिर्व्याख्यातः स एव पूर्वोक्तशतपथश्रुताविन्द्रप्राणनाम्ना निरूपितः। तञ्च मध्यस्थं प्राणमभितः सप्तधा प्राणा अवतिष्ठन्ते। ते सप्तर्षय उच्यन्ते। तान् सप्तमध्यगः प्राणः समिन्धे, तत एव समिन्धनात् तस्येन्द्रपदवाच्यता शतपथश्रुतौ व्याकृता। तेन समिद्धाश्च प्राणाः सामन्ता उच्यन्ते। ते सप्तधा भवन्ति—नाभेरूर्ध्वम्, अधस्तात्, द्वौ द्वौ पुरुषाविति चत्वारः प्राणा आत्मा, सोऽङ्गी भवति। ततो बहिर्धा त्रयः पुरुषाः सन्ति, पक्षपुच्छानीत्यङ्गानि। तथा च "त्रिवृद्वै चक्षुः शुक्लं कृष्णं लोहितम्" [कौषीतक० ३।५] इति कौषीतकश्रुतेः कनीनिकाकृष्णशुक्लै रक्षिवदिदं वर्तुलवृत्तं त्रिवृद्रूपं संपद्यते। मध्यबिन्दुरनिरुक्तोऽन्तरपुरुषसंपरिष्वक्तः प्राण इन्द्रः, स एको भागः। तं परितश्चत्वारः प्राणा आत्मा, स द्वितीयो भागः; तं परितो द्वौ पक्षावेकं पुच्छमिति त्रयः प्राणा अङ्गानीति तृतीयो भागः। अत्राङ्गिप्राणविगमे साङ्गोपाङ्गो विनश्यति। किन्तु यद्विगमे सत्यप्यङ्गी सत्तातो न च्यवते तदङ्गम्। यथा हस्तपादादिविगमेऽपि प्राणी जीवत्येव। नाभिहृदयमस्तिष्काद्यात्मप्राणापाये तु सद्यः प्राणी म्रियते।

तेनैतत्कार्यारम्भकाणां प्राणानां नाम्येन्द्रेणोपनद्धनतान्तम्यान्मुख्यामुख्यत्वाभ्यां भेदोऽवकल्पते। यत्र यत्र प्राणेनार्थस्तत्र सर्वत्रैवमिन्द्रात्माङ्गभेदात् त्रैविध्यमिति साधारणो

नियमः। तच्चेदमात्मप्राणाङ्गप्राणद्वैविध्यकृतं रूपमिन्द्रस्यात्मनोऽधिष्ठानं शरीरारम्भकभूतानामायतनं विज्ञायते।

इन्द्रः	आत्मा	अङ्गानि	प्रजापतिः
१	४	३	७

इयं पक्षपुच्छकल्पना उक्ते शतपथे तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मानन्दवल्ल्यां च स्पष्टा।

अथैतेषां सप्तानामङ्गाङ्गिपुरुषाणां श्रीभिरिन्द्रसमिन्धनविशेषादूर्ध्वमुदूढरसरूपाभिः पृथगिवामृतं सप्तप्राणरसमेकपुरुषमात्रं शिरो भवति। यस्यैतच्छिरस्तच्छरीरं तन्मर्त्यम्। वाक्प्रधानं प्रसुप्तमिव निश्चेष्टं शरीरम्, प्राणप्रधानं जाग्रदिव कुर्वद्रूपं शिरः। शिरसि च शरीरे च पृथगिव सप्त सप्त प्राणाः श्रूयन्ते। देवप्रधानं शिरः प्राणमयम्, तत्रैतानि भूतानि देवानाश्रयन्ते। आहुतयश्च देवेभ्यः क्रियन्ते, न भूतेभ्यः। तेनेदमभौतिकं शिरः कृश्यतो न कृश्यति, मेद्यतो न मेद्यति।

अथ भूतप्रधानमिदं शरीरम्। तत्रैते देवा भूतान्याश्रयन्ते। आहुतयश्च भूतेभ्यः क्रियन्ते न देवेभ्यः, तेनैते देवाः कृश्यतो न कृश्यन्ति, मेद्यतो न मेद्यन्ति। तत्र शारीरैः सप्तभिः पुरुषैरेकः पुरुषो भवति। तमेतं पुरुषमग्निरित्याचक्षते। सोऽयं वागप्सहकृतः शुक्रोऽग्निः द्विविधः—मर्त्यश्चामृतश्च। यो मर्त्यः सोऽग्निश्चित्यो नाम। यथा मनुष्यशरीरे लोमत्वगसृग्वसामांसास्थिमज्जशुक्राणि चीयमानानि चित्योऽग्निर्भवति। एष मर्त्यः प्रजापतेरर्द्धभागः। तत्र सर्वाणि भूतानि श्रितानि।

अथैतत्सप्तपुरुषश्रीसंभूतैः शिरस्यैः सप्तभिः प्राणैरेकः प्राणो भवति। सोऽग्निरमृतश्चितेनिधेयो नाम। येन येन रूपेणायं चित्योऽग्निश्चीयते, तत्र सर्वत्रायं तत्तदभ्यन्तरेऽनुस्यूतो भवतीति चितेनिधेय उच्यते। सोऽमृतः शुक्रोऽग्निर्वागप्सहकृतः प्रजापतेरर्द्धभागः। तत्र सर्वे देवाः श्रिताः। "अत्र हि सर्वेभ्यो जुह्वति" [शतपथ० ६।१।१।] इति वाजिश्रुतौ श्रूयते। सोऽयं शतपथश्रुतौ षष्ठकाण्डारम्भ उक्तस्य ऋषितत्त्वस्य सारः। तदित्थमवस्थानभेदेन सप्त ऋषय आख्याताः।

अथ सृष्टिविधावेते द्विविधा भवन्ति—उन्मुग्धावयवाः, उद्बुद्धावयवाश्च। आद्याः 'असत्'-पदवाच्याः प्राणाः सत्यलोकेऽवतिष्ठन्ते। अथैते तपोलोकमागत्य तप्यमानाः परिक्षुब्धाः सन्तः क्रमेण तृतीये पारमेष्ठ्ये जनलोके समागता उद्बुद्धावयवा भूत्वा द्वितीयाः पितरो जायन्ते। तपोजा ह्रीमे तपसैव नानारूपा जायन्ते।

तत्रोद्बुद्धावस्थायामवयवधर्मतो भेदादमी ऋषयोऽनन्तविधा भवन्ति। तेषु द्वादशातिस्तुतयः स्मर्यन्ते—भृग्वङ्गिरसौ, अत्रिमरीची, पुलस्त्यपुलहौ, क्रतुदक्षौ, वसिष्ठागस्त्यौ, विश्वामित्रविश्वकर्माणाविति।

त एते पितृसंज्ञाः सृष्टिकर्तारः प्राणा वाच्येव योनावात्मानं सिञ्चन्तोऽक्षरपुरुषमनोविशेषगृहीतबलप्रयोगाद् विभिन्नरूपा एता सर्वाः सृष्टीरुत्पादयन्ति। तथा चैतरेयश्रुतिराह—

"प्राणो वा आयुः, प्राणो रेतः, वाग् योनिः, योनिं तदुपसन्धाय रेतः सिञ्चति। रेतस्तत्सिक्तं विकरोति। सिक्तिर्वा अग्रेऽथ विकृतिः। रेतस्तद् विकृतं प्रजनयति। विकृतिर्वा अग्रेऽथ जातिः"। [ऐ० ब्रा० १०।३८-३६] इति।

अयमाशयः—सर्वजगन्मूलानि वाक्प्राणमनांसि मया वेदस्वरूपव्याख्याने व्याकृतपूर्वाणि। तत्र सृष्टिसम्पादने क्रियाप्रधानः प्राणो मुख्यः। एष च प्राणो मनसेषितो वाचि सिच्यते। "सोमो वै रेतोधाः" इति बहुधा श्रवणात्। सोममयं मन एवादौ कामयते। मानसं रूपं प्रकल्प्य तदर्थं प्राणं नियुङ्क्ते। प्राणेन चाहता वाग् विक्रियते "त्वष्टा रूपाणि विकरोति" इति। स एष सर्वसृष्टिसाधारणो नियमः। इयं वागेव पूर्वोक्तप्रश्नोपनिषच्छ्रुतौ रयिनाम्ना व्यपदिष्टा। पूर्वोक्ते शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादे चाध्यर्धदेवाख्यानेऽर्द्धरूपेण व्याख्याता।

तदेवं प्राणात्मकानामृषीणां तत्त्वं संक्षेपेण निदर्शितम्। अध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च स्थिता इमे जगत्कार्यं परिचालयन्तीत्यपि दिक् प्रदर्शिता।

अथैवंविधमृषितत्त्वं येषां हृदये परमेश्वरकृपया प्रादुर्भूतम्, ते मनुष्या अपि ऋषय उच्यन्ते—"अजान् ह वै पृश्नीन् तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भु अभ्यानर्षत्। त ऋषयो अभवन् तद् ऋषीणामृषित्वम्।" [तै० आ० २।६] इत्यादिश्रुतिषु तेऽपि ऋषिपदेन निरुक्ताः। एते मन्त्रद्रष्टार ऋषय एव बृहद्देवतायां सर्वानुक्रमणीसूत्रादिषु च विस्तरेण विवृताः। एत एव मन्त्राणामर्थनिर्वचने वक्तृत्वेनानुसन्धेया भवन्तीति निरुक्तसायणमाधवभाष्यादिषु स्पष्टम्। यथा हि काव्यादिषु पुराणादिषु च कविरुपदेष्टा चान्यमुखेन स्ववक्तव्यं प्रतिपादयति, योऽर्थः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध इति पदेनालङ्कारिकैर्व्यवहृतः, सेयमपि प्रक्रिया वेदेषु दृश्यते। यथा—

पिप्पल्यः समवदन्तायतीर्जननादधि।
यं जीवमश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः॥

[अथर्व० ६।१०६।२]

इत्यत्रोत्तरार्धं पिप्पलीमुखेनैव वाचितम् ।

इन्द्रो अस्माँ अरदद् वज्रबाहुरपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।
देवोऽनयत् सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥

[ऋ० सं० ३।३३।६]

इति मन्त्रो नदीमुखेनैव वाचितः । नद्य एव च तस्य ऋषिका उक्ताः । एवंविधेषु मन्त्रेषु ऋषिनिबद्धान् तानेव वक्तृत्वेनानुसन्धाय मन्त्रार्थो निर्वक्तव्यो भवति । तदित्थं पञ्चधा ऋषिशब्दप्रवृत्तिर्व्याख्याता । प्राणरूपाणामृषीणामध्यात्मादिभेदेन त्रिविधा मन्त्रद्रष्टृषु, द्रष्टृनिबद्धेषु चान्येष्विति द्वे, सम्भूय पञ्चेति ।

अनयैव दिशा देवा अप्यनेकधा श्रूयन्ते । प्राणरूपा देवास्तत्संख्या त्रयस्त्रिंशच्च पूर्वं प्रतिपादिता । तेऽप्यध्यात्मादिभेदेन नानाविधत्वं प्रतिपद्यन्ते ।

"अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्, वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्,
आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा अक्षिणी प्राविशत्" [ऐ० उ० द्वि० क० ४]

इत्याद्यासु श्रुतिष्विन्द्रियाणां देवत्वमध्यात्ममाम्नातम् । श्रीभगवद्गीतायामपि दैवासुरसर्गवर्णने विवृतम् । श्रीशङ्करभगवत्पादैरप्युपनिषद्भाष्ये देवासुरसंग्रामविवरणे वृत्तीनामेव देवासुरत्वं व्याख्यातम् । अधिदैवतं तारामण्डलेऽपि देवा विव्रियन्ते । सूर्यस्य तु सर्वदेव समष्टित्वं पूर्वं प्रदर्शितमेव । "चित्रं देवानामुदगादनीकम्" [ऋ० १।११५।१] इति सर्वत्र सुप्रसिद्धे सूर्योपस्थानमन्त्रेऽपि देवानां चित्रमनीकं सूर्य इति स्पष्टीभवत्येव । एवं 'चन्द्रमा देवता', 'नक्षत्राणि देवता', इत्याद्यपि रुद्राध्यायादिषु समाम्नायत एव । तेषु तेषु नक्षत्रेषु तद् योगतारानाम्ना ज्योतिर्विद एकां तारां व्यवहरन्ति । सा देवरूपैव मन्यते । तामाश्रित्यैव च तत्तन्नक्षत्रदेवानां यागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयकाण्डारम्भे सुविस्तृतमाम्नातः । अथ सर्वत्र स्वस्तिवाचनरूपेण पठ्यमानः सुप्रसिद्धो मन्त्र एव तावद् विमृश्यताम्—

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

[यजु० सं० २४ । १९]

अस्य पर्यालोचने क्रियमाणे संशयोऽयमुदेति यदिन्द्रस्य, पूष्णः, तार्क्ष्यस्य, बृहस्पतेश्च कः परस्परं सम्बन्धो येन ते मिलिता अत्र निर्दिष्टा इति । द्विविधो हि देवानां सम्बन्धो निरुक्तकृता व्याख्यातः—संस्तविकत्वं, एकहविर्भाक्त्वं च । उभयविधोऽपि नैषां क्वाप्यन्यत्र

द्दष्टः। नैषां सम्मिलितानामुद्देश्येन क्वापि हविर्दानं विहितम्, नाप्येकस्थानस्थिताः, न चाप्यन्यत्र सहस्तुतिरपि श्रूयते। तदेषां साहचर्येण दर्शने को हेतुरित्यन्वेषणप्रक्रियया विचारे क्रियमाणे स्फुटमिदं विचारगोचरीभवति यत् खमण्डलस्य चत्वारो भागा अत्र नक्षत्रदेवता द्वारीकृत्य निर्दिष्टाः। खमण्डलस्य हि षष्ट्यधिकशतत्रयमिता (३६०) अंशाः ज्योतिर्विद्यायां व्यवहारसौकर्याय कल्प्यन्ते। तत्र च कृत्तिकादिनक्षत्रनाम्ना प्रत्येकं नक्षत्रं विंशतिकलाधिकैस्त्रयोदशभिरंशैः कल्प्यत इति सप्तविंशतिः खगोलस्य भागा भवन्ति। संक्षेपेण भागकल्पनायां तु किञ्चिदूनसप्तनक्षत्रैरेकैकं भागं प्रकल्प्य चत्वार एव भागाः कल्पिता भवन्ति। त एव भागा देवतामुखेनास्मिन्मन्त्रे निर्दिष्टाः। काञ्चित् प्रबलां ज्योतिष्मतीं तारामभिलक्ष्य विभागज्ञानं सुकरं भवतीति तदनुरोधेन परिचाययितुं किञ्चिन्न्यूनाधिक्यमपि कृतम्। यथा- श्विन्यादिगणनायां चित्रानक्षत्रं चतुर्दशं भवतीति तन्नक्षत्रमण्डलमध्यगं शक्यते वक्तुम्। तद्देवता च कौशिक इन्द्र उच्यते। सोऽयं मन्त्रस्यादौ निर्दिष्टः। अत्र वृद्धश्रवा इति विशेषणं प्रौढयशस्को वाऽधिकधनो वेति भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम्, परं 'प्रवृद्धकर्णः' इत्यर्थः सुसंगतो भवति, श्रवःशब्दस्य कर्णवाचकत्वेन सुप्रसिद्धत्वात्। चित्रानक्षत्रस्याकारो यत्र चित्रित- स्तत्र तस्य लम्बकर्णत्वमिव परिचीयते। लम्बकर्ण उलूक उच्यते। कौशिकशब्द उलूक- वाचकोऽपीति कौशिकस्येन्द्रस्य तद्दैवतत्वाख्यानमपि सुसंगतं भवति। अथास्य समानान्तरे- ऽस्माच्चतुर्दशं रेवतीनक्षत्रमस्य संमुखीनम्। तस्य देवता पूषेति ज्योतिर्वित्सु प्रसिद्धम्, स पूषा मन्त्रस्य द्वितीये चरण आम्नातः। तस्य सर्ववेदा इति विशेषणं सर्वान् विन्दति, सर्वेषां नक्षत्राणामन्ते स्थित इति भावं व्यनक्ति।

अथ चित्राया अग्रेऽष्टमं नक्षत्रं श्रवणाख्यम्, तत्र तिस्रस्ताराः समवेता इति तृक्ष- पदं तार्क्ष्यरूपेण परिवर्त्य तृतीये पादेऽभिहितम्। श्रवणस्य देवता भगवान् विष्णुः, तस्य च वाहनं गरुडस्तार्क्ष्य इति संगतिरप्यत्राभिसंहिता। अयं च क्रान्तिवृत्तस्य परिधिभागे सन्नि- विष्ट इत्यरिष्टनेमिरिति विशेषणं तस्य दत्तम्। अरिष्टस्य सर्वक्षयनिवारकस्य सूर्यरथस्य नेमिः परिधिरिति यावत्। अस्य सम्मुखीनं त्रयोदशनक्षत्रान्तरितं पुष्यनक्षत्रमिति तद्देवता बृहस्पतिर्मन्त्रस्यान्ते निर्दिष्टः। एताश्चेन्द्रपूषतार्क्ष्यबृहस्पतिपदवाच्यास्ताराः पूर्वो- क्तेषु चतुर्षु नक्षत्रेषु सन्निविष्टास्तेषां नक्षत्राणां योगस्तारा इति तन्मुखेन सर्वमपि नक्षत्र- मण्डलमस्माकं शुभप्रदं कल्याणकारकं भवत्वित्याशास्यते मन्त्रेणानेन। तदित्थमधिदैवतं देवाः स्पष्टं व्याख्याताः। अधिभूतं च तेषामग्निवाय्वादिरूपाणि प्रसिद्धान्येव। भौतिकेषु दृश्यमानेष्वग्निवाय्वादयो नियामकाः प्राणाः। ते मन्त्रैरग्रेऽनुपदं व्याख्यायन्ते।

अथ यथा प्राणरूपा देवा वेदे प्रसिद्ध्यन्ति, तथा प्राणिरूपा अपि ते वेदेषु समाम्नायन्ते । "अन्वाख्याने त्वदुच्यते, इतिहासे त्वत्" [शतपथ० ११।१।६।६] इति शतपथब्राह्मण उत्पत्त्याख्याने सृष्टिप्रक्रियायां देवा अन्ये भवन्ति, इतिहासे त्वन्य इति स्फुटमुक्तम् । इतिहासस्य सँबन्धः प्राणिरूपैर्देवैरिति तदाशयः । मन्त्रेऽपीदं संकेतितम्--

सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम ।
दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवान् स्वर्ज्योतिः ॥
[यजुःसं ८।५२]

अत्र द्युलोकारोहणानन्तरं देवानां ज्ञानमाम्नातम् । तेन द्युलोके प्राणिभूता देवा निवसन्तीति संकेत्यते । सांख्यदर्शने च चतुर्दशविधप्राणिसर्गनिरूपणावसरे—"अष्टविकल्पो दैवः" [सांख्यका० ५३] इति सत्त्वप्रधानस्य देवसर्गस्य, देवपितृप्रजापत्यादिभेदेनाष्टविधत्व-मुक्तम् । निरुक्तकृताऽपि च दैवतकाण्डे देवाः पुरुषविधा अपुरुषविधा वेति विचारयता-ऽन्ते—"अपि वा उभयविधाः स्युः" [दैवतकाण्डे १ अ० द्वि० पा० ३ क०] इत्युपसंहृतम् ।

तत्र हि पुरुषा इव करचरणादिमन्तो देवा, उत नदीपर्वतादिवदशरीरा इति विचारमारभ्य मन्त्रेषु करचरणनखाद्या इन्द्रादीनां श्रूयन्त इति तत्तन्मन्त्रनिदर्शनैः पुरुष-विधत्वं स्थापयित्वा नदीप्रस्तरादीनामप्येवंविधैरङ्गैः स्तुतिर्दृश्यत इति तद्वदेव कल्पिता-न्येवाङ्गानि देवानामपि वर्णितानि स्युः, यथा बहुकार्यकर्तृत्वमालक्ष्य सुदृढबाहुकल्पना, सर्वत्र प्राप्तिशीलत्वमालक्ष्य त्वरितपादकल्पना, बुद्धिप्रसारकत्वं च वक्तुमुपदेशप्रदमुखकल्पने-त्यादिः कल्पिताकारादिवर्णनेनापुरुषविधत्वं व्यवस्थापितम् । एवमुभौ पक्षावुपपाद्य विनि-गमनाविरहादुभयविधत्वमुपन्यस्तम् । उभयविधे भिन्ने भिन्ने कथमेकविधशब्दप्रवृत्तिरिति शङ्कामपनेतुमुभयोः परस्परसम्बन्धस्थापनाय —"अपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युः, यथा यज्ञो यजमानस्य, एष चाख्यानसमयः" इत्युपसंहृतम् । अत्र व्याख्याकाराणां दृश्यते व्याख्याभेदः । केचित् पुरुषविधत्वं मुख्यं मन्यमानाः—अपुरुषविधानि तत्त्वानि तेषां चेतनानामनुध्यानरूपया प्रेरणया प्रचलन्ति । यथाऽऽत्मनोऽनुध्यानेन शरीरं प्रचलति । तदित्थं लोकेषु कार्यकराणि तत्त्वानि शरीरभूतानि । तेषां परिचालकाश्च चेतना देवाः । तदेव प्रोक्तं पुरुषविधानामर्थाच्चेतनानामेव सतां कर्मात्मानः कर्मसम्पादकाः शरीरविशेषा एतेऽशरीरतत्त्वभूताः स्युः । यथा यजमान एकश्चेतनः, तस्य कर्मभूतश्च कर्मात्मा यज्ञ इति व्याचक्षते ।

एतमेव सिद्धान्तमभ्युपगम्य श्रीशङ्करभगवत्पादैः पूर्वोदाहृते भाष्ये चेतनानां देवानां सर्वरूपेणावस्थातुमस्ति सामर्थ्यमित्युक्तम्। एतदेव च—"अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्" [२।१।५] इति ब्रह्मसूत्रेण निर्दिष्टम्। सर्वेष्वपि लौकिकेषु दृश्यमानेषु पदार्थेषु तदभिमानिन्यः, अर्थात् तान् पदार्थान् स्वप्रेर्यतया स्वशरीराणीवाभिमन्यमानाश्चेतना देवा विराजन्ते, तानेवाभिलक्ष्य 'मृदब्रवीत्', 'आपो अब्रुवन्' इत्याद्याः श्रुतय उपपद्यन्ते। प्राणानां स्वश्रेष्ठत्वख्यापनाय परस्परं विवादो यश्छान्दोग्योपनिषदादिष्वाख्यातः, यच्चेन्द्रविरोचनादीनां प्रजापतिसविधे ब्रह्मविद्याग्रहणाय समुपस्थानं तदप्येवंविधानभिमानिन एव लक्ष्यीकृत्य संगच्छते। ते चाभिमानिनो देवा द्युलोके तारामण्डलादिषु शरीरिणो निवसन्तीत्येकविधा व्याख्या। अन्ये तु तत्त्वान्येव देवरूपेण मुख्यानि मन्वाना निरुक्ते—"अपुरुषविधानामेव सताम्" इत्यकारप्रश्लेषेण छित्वा, तैस्तैर्निर्मितशरीराः कर्मात्मानः कर्मफलभोक्तार एते पुरुषविधा लोकान्तरेषु निवसन्तः प्राणिविशेषा देवा इति व्याचक्षते। तादृशदेवत्वप्राप्तिमुद्दिश्यैव च यजमाना यज्ञमनुतिष्ठन्तीत्युक्तम्—"यथा यज्ञो यजमानस्य" इति। 'अभिमानिव्यपदेशस्तु' इति सूत्रे तु सर्वत्रानुप्रविष्टं परं ब्रह्मैव सर्वाभिमानितया सूत्रितम्। 'विशेषानुगतिभ्याम्' इत्युक्त्या एतदेव सूत्रकारेण ध्वनितम्। भाष्यकारेण च सूत्रव्याख्याया अन्ते—"'तत्तेज ऐक्षत' इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यम्" इत्येवं परब्रह्मण एवाभिमानित्वं स्पष्टं व्याख्यातम्। यच्चास्माभिः शतपथश्रुतिमुदाहृत्य जगदुत्पत्त्यादिष्वन्ये देवा इतिहासेषु चान्ये इति निरूपितम्। तदेव निरुक्तकृता एष चाख्यानसमय इति स्पष्टीकृतम्। आख्यानविदामर्थादैतिहासिकानामेष समयः सिद्धान्तः। शरीरधारिदेवतावादरूप इति तदर्थः। परब्रह्मण एव सर्वत्राभिमानितया प्रवेश इत्यपि निरुक्तकृता 'यथा यज्ञो यजमानस्य' इत्युक्त्या ध्वनितम्। यज्ञो नाम विष्णुः परमात्मा यजमानादीनां कर्मपरिचालक आत्मा भूत्वा सर्वं सम्पादयतीत्यपि व्याख्यातुं शक्यते। तस्मात् परमात्मातिरिक्तस्य जडतत्त्वपरिचालकस्याभिमानिनः स्वीकारे मानाभाव इति द्वितीयपक्षवादिनां मतम्। यथा तथा वा भवतु। परस्परं संघर्षाद्युपपत्तये विशेषत इन्द्रादीनां ब्रह्मविद्याशिक्षणाय प्रजापत्युपगमनादेः श्रुत्युक्तस्योपपत्त्यै लोकान्तरवासिनः प्राणिभूता देवास्तु तैरप्युपगन्तव्या एव। युक्त्यापि चैते साधयितुं शक्यन्ते।

सृष्टिक्रमे विकासवादो वेदपुराणादिष्वपि वर्णितः। आधुनिकैर्वैज्ञानिकैरपि च स एव सिद्धान्तत्वेन मन्यते। तत्र वैदिकदृष्ट्या पार्थिवेषु प्राणिषु सूर्याकर्षणं यावद्वर्धते स एव

प्राणिनां विकासः। प्राणिषु बुद्धिः सौरप्राणेभ्य एव प्रादुर्भवति वर्द्धते चेत्यस्मदाराध्येन गायत्री-मन्त्रेणैव सुप्रसिद्धयति। यावदधिकं च यस्मिन्प्राणिनि सौरप्राणजनितं सूर्याभिमुखमाकर्षणं तावदेव स पृथिव्या आकर्षणाद् विमुच्यते, बुद्धौ च तस्य प्रागल्भ्यं प्रवर्द्धते। प्राणिषु सर्वतः प्रथमं वृक्षलताद्या उत्पद्यन्त इति पुराणेष्वपि सृष्टिप्रक्रियायां सर्वत्रैव स्पष्टम्। मुखे प्रारम्भे भवतीति मुख्यसर्गोऽयं पुराणेष्वाख्यातः। तेष्वेतेषु पृथिव्या आकर्षणमतिदृढम्। नैते स्वस्थानादङ्गुलमात्रमपि चलितुं शक्नुवन्ति। सूर्यस्याकर्षणं त्वेतावदेव यत् क्रमेण वर्द्धन्ते। बुद्धिविकासश्चैतेष्वनुद्भूतप्रायः। "अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः" [मनु० १।४९] इति भगवता मनुना सुखदुःखाद्यनुभव एषामुक्तः। परमन्तःसंज्ञितया तादृशमनुभवं प्रकाशयितुमेते न क्षमन्ते। इतः परं सरीसृपसृष्टिः, ते सरीसृपाः पृथिव्या आकर्षणादेतावद्विमुक्ता यत् स्वस्थानात् प्रचलितुं प्रभवन्ति। किन्तु पृथिव्यां सर्वाङ्गलग्ना एव सर्वदा तिष्ठन्ति। ऊर्ध्व-मुत्थातुं कदापि न प्रभवन्ति। अथैतेष्वेव केषाञ्चित्पादा अपि निस्सरन्ति। ते सूर्याकर्षणेन किञ्चिद्भूमेरुत्थापिताः। तेषु केचन शतपदाः, अत्यल्पं तेषां शरीरस्योत्थानम्, अधिकेन भागेन पृथिव्यैव ते बद्धाः। अथ क्रमेण विकासे सूर्याकर्षणबहुत्वे पादा ह्रसन्ति। षट्पद-पर्यन्तं सरीसृपेष्वेव गणना। क्रमेण विकासे ये चतुष्पदा भवन्ति, ते पशुषु मृगेषु च गण्यन्ते। तेषां पृथिव्या अतिसूक्ष्मेणांशेन सम्बन्धः। उत्थाय ते यथेच्छं धावन्ति, बहुदूरपर्यन्तं च गन्तुं प्रभवन्ति। बुद्धिरपि तेषां स्थावरसरीसृपाद्यपेक्षया बहु प्रवृद्धा। अनुमानशीला अपि ते भवन्ति, शिक्षिताश्च शब्देनापि बोधयितुं शक्यन्ते। किमन्यत्, इदानीन्तु शिक्षित्वा पशवो मृगाश्चापि मनुष्योचितान्यपि कार्याणि कार्यन्ते। इतः परमपि विकासे मनुष्यतालाभः। मनुष्यो हि केवलं द्वाभ्यां पादाभ्यां पृथिवीं स्पृशति, शेषं सर्वमप्यङ्गमुत्थापयितुं प्रभुर्भवति। सूर्याकर्षणवशादेवास्य शिर उन्नतं सूर्याभिमुखम्। जातमात्रो बालो हि पूर्वं शिर एवोत्थाप-यितुं यतते चोत्थापयति च। शिरस एव सूर्येण सम्बन्धाद् बुद्धेरपि तदेवायतनम्। बुद्धिश्चे-तरप्राण्यपेक्षया मनुष्येष्वधिकेति नैतत्प्रतिपादयितुमपेक्ष्यते। इतः परमपि यदि विकासः स्यात् तर्हि पृथिव्या आकर्षणाभावेन पृथिवीस्पर्शाभाव एव तत्र प्रसज्येतेति युक्तियुक्तम्। तदेवास्मच्छास्त्रेषु सर्वत्र स्पष्टमुक्तं यद्दैवसर्गप्राणिनः पृथिवीं न स्पृशन्तीति। तेष्वपि चाष्टविधेषु क्रमेणाधिकाधिकः सूर्यसन्निकर्षः। विकासश्च पुरुषं नातिक्रामतीति नेश्वरेणा-क्षमम्। तस्मान्मनुष्यादप्युपरितनाः प्राणिनः सन्त्येव। ते च पृथिवीं त्यक्त्वाऽन्तरिक्षे दिवि च यथेच्छं विचरन्ति। यथा हि पश्वादयः शिक्षाविशेषेण श्रमेण च मनुष्यकार्याणि कर्तुं शक्नुवन्ति, मनुष्यास्तु प्रकृत्यैव तेषु कार्येषु निपुणाः; तथैव मनुष्योऽपि योगक्रियां

शिक्षितः पृथिव्या उपर्यन्तरिक्षे कञ्चित्कालं स्थातुं शक्नोति। देवसर्गान्तर्गताः प्राणिनस्तु स्वभावादेव पृथिव्या आकर्षणाद् विमुक्ता अन्तरिक्षे दिवि च सदैव विचरणशीलाः। तेषां शरीरस्य सूक्ष्मभूतजन्यतया विद्याप्रभावेणान्तर्धानशीलतया च तेऽस्मत्प्रत्यक्षा न भवन्ति। तत एव प्रत्यक्षमात्रपरायणानामाधुनिकवैज्ञानिकानां न तत्रान्वेषणप्रवृत्तिः। अस्मच्छास्त्राणि तु योगबलेन स्थूलसूक्ष्मविप्रकृष्टादिदर्शनसामर्थ्यवद्भिः सन्दृब्धानीति तेषु देवादीनां बाहुल्येन प्रतिपादनमिति।

त इमे लोकान्तरस्था देवा अपि द्विविधाः शास्त्रेष्वाख्यायन्ते—आजानदेवाः, कर्मदेवाश्च। सर्गारम्भ एव ये देवत्वं प्राप्तास्ते आजानदेवाः। ये तु मनुष्या यज्ञादिबलेन देवत्वं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः। कर्मणा देवलोकप्राप्तिरपि श्रुतिषु बहुधाऽऽम्नायते—"दिवं पृथिव्या अध्यारुहाम" इति पूर्वोक्ते मन्त्रे, "मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः" [ऋ० १।११०।४] इति ऋभुसूक्ते,

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः।
स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः॥ [ऋ० १०।१७।३]

इत्यत्रापि चाग्नेर्देवेषु प्रापणं मृतानां श्रूयते। एवं बहुषु मन्त्रेषु द्रष्टव्यम्। एत एव देवाः 'अष्टविकल्पो दैवः' इति सांख्यकारिकायां चतुर्दशविधभूतसर्गे व्याख्याताः।

इतोऽन्येऽपि पृथिवीस्था अपि देवाः श्रुतिष्वेवं श्रूयन्ते। तदुक्तं वाजसनेयश्रुतौ—"द्वया वै देवा देवाः। अहैव देवाः, अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः।"

[शतपथ० २।२।२।६]

पृथिवीस्थेष्वप्यस्ति द्वैविध्यम्। उत्तरस्यां दिशि शर्यणावतः पर्वतस्योत्तरभागे प्रकृतिरचितां देवसंस्थामुपजीव्य पुरा पृथिव्यामपि देवसंस्था प्रकल्प्यते स्म—"देवविशः कल्पयितव्यास्ता अनु मनुष्यविशः कल्प्यन्ते" [ऐ० ब्रा० २।३२] इत्याद्यासु ब्राह्मणश्रुतिषु तत्संकेतः स्पष्टमुपलभ्यते। मन्त्रेष्वपि बहवो देवासुरयुद्धाद्याः परस्परं संघर्षाः परस्परं संमेलनानि चैतेषामेव देवानां निरूपितानीति श्रीगुरुचरणैः श्रीविद्यावाचस्पतिमहाभागैः स्वकीयेष्विन्द्रविजयस्वर्गसन्देशादिषु ग्रन्थेषु विस्तरेण विवृतम्। "सहस्राश्वीन वा इतः स्वर्गो लोकः" [ऐ० ब्रा० २।१७] इत्यैतरेयश्रुत्यादिष्वस्यैव स्वर्गलोकस्य संकेतः कृतः। पुराणेषु त्वस्य स्वर्गलोकस्य विस्तृतं विवरणमुपलभ्यते, दशरथादीनां भारतीयानां राज्ञां देवसाहाय्यार्थं देवासुरयुद्धे गमनम्, महाभारते तीर्थयात्रां कुर्वतां युधिष्ठिरादीनां पाण्डवानां स्वर्गदर्शनम्, कुबेरेण समागमः, अर्जुनस्येन्द्रसमीपेऽध्ययनम्, बहुकालपर्यन्तं स्वर्गे निवासः,

निवातकवचादीनां देवद्रुहां संग्रामे हननम्, द्वैतवने दुर्योधनादीनां गन्धर्वैर्युद्धमित्यादि सर्वमेतानेव स्वर्गदेवादीनधिकृत्य सुसंगतं भवति। नात्र लघुनिबन्धे तेषां विवरणं शक्यं कर्तुमिति संकेतमात्रमत्रोपदर्शितम्। भारतेऽपि च वर्षे विशिष्टा विद्वांसो महाराजाश्च मनुष्य-देवपदेन व्यपदिश्यन्ते। सा भूलोकवासिनां देवानां द्वितीया विधा।

तदित्थं सङ्कलनया सप्तविधा अत्र देवा मया दिग्स्वरूपेण प्रदर्शिताः—मुख्याः प्राणरूपा देवाः (१), तेषामध्यात्मं रूपम् (२), अधिदैवतं तारामण्डलादिषु रूपम् (३), अधि-भूतमग्निवाय्वादि (४), लोकान्तरस्थाः प्राणिनो देवाः (५), भूमण्डलस्थाः सुमेरुप्रान्तवासिनो देवाः (६), भारतस्था विशिष्टा विद्वांसो वीराश्च देवाः (७)। एषां सर्वेषां परस्परं कः सम्बन्धः? कुतश्चैकस्यैव देवशब्दस्य तद्विशेषवाचकानामिन्द्रवरुणादिशब्दानां च विभिन्नेषु प्रवृत्ति-रित्येव वैदिकं रहस्यम्। तदेवावगन्तुं पूर्वं ब्राह्मणा दीर्घं ब्रह्मचर्यं चरन्ति स्म, अवगत्य च यज्ञादिविधानेन स्वं देवरूपेण परिणमयन्ति स्म। तदेव भारतीयानां सर्वस्वभूतं रहस्यं वेदविरोधिनां प्रबलैराक्रमणैर्विलुप्तप्रायम्। एतद्रहस्यज्ञानाधीनैव वैदिकी यज्ञप्रक्रिया, सापि विलुप्तप्राया। मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे कुत्र कस्य देवस्याधारेण तत्तद्विषयसंगति-रित्यप्यद्यान्वेषणसाध्यम्। तस्यान्वेषणस्य गुरुचरणैर्द्वारमुद्घाटितम्। इदानीं तेन द्वारेण वेदप्रासादे प्रविश्य विद्वांसः श्रमेणान्वेषणं कुर्युस्तर्हि तद् रहस्यप्रकाशनेन विलुप्तं भारतीयानां गौरवं पुनर्जागृयात्। आधुनिकं पाश्चात्यानामुन्नतिशीलं विज्ञानमपि तत्साहाय्यमासाद्य द्रुततरमग्रेसरीभवेदित्यपि मे दृढतरो विश्वासः। भवतु नाम, सर्वजगद्बुद्धिप्रदस्य वेदेषु मुख्यतया स्तुतस्य भगवत आदित्यस्यैव कृपादृष्ट्या समये सफलीभवेदयं स्वप्नः। इदानीं तु प्राणदेवानां तत्त्वनिरूपणे वेदे का प्रक्रियेति दिङ्मात्रमुपदर्श्य निबन्धमिममुपसंहरामि।

तिस्र एव देवता इति भगवता यास्केन निरुक्ते सिद्धान्तितमित्युक्तपूर्वम्। अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुर्वा इन्द्रो वा अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यो द्युस्थान इति त्रयो देवाः। एते च न दृश्यमानभौतिकपिण्डरूपाः, अपि तु तदनुप्रविष्टप्राणरूपा इत्यसकृदुक्तम्। तेषां तद्विशेषाणां च स्तुतिरेव सर्वेषु वेदेषु समुपलभ्यते। स्तुतिरूपेणैव च तेषां देवानां गुणधर्मास्तत्कार्याणि च निरुच्यन्त इति वैदिकी शैली। यथा ऋक्संहितायां प्रथमोऽग्निस्तुतिपरो मन्त्रः—

अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्।
होतारं रत्नधातमम्॥ [ऋ० १।१।१]

अत्राग्नेः पञ्च विशेषणानि—पुरोहितम्, यज्ञस्य देवम्, ऋत्विजम्, होतारम्, रत्नधातममिति। एतानि सर्वाण्यग्नेः स्वरूपस्य कार्यस्य च बोधकानि। प्रथमं विशेषणं

पुरोहितमिति पुरः=अग्रे, हितम्=निहितम्, स्थापितमित्यर्थकम्। अस्यायमभिप्रायः— यत् त्रयोऽपि देवा अग्निपदेन तत्र तत्रोच्यन्ते। इह त्वस्मत्पुरस्थितस्य पार्थिवस्याग्नेरेव स्तुतिरूपेण विवरणं प्रस्तुतमिति "यत्किञ्चिद्दार्ष्टिविषयकमग्निकर्मैव तत्" [नि० देव० १ अ०] इति निरुक्तकृतोक्तम्। यदस्माभिः पृथिव्यां भूतभौतिकं किमपि पिण्डादि दृश्यते तदग्नेरेव रूपम्, प्राणेनाग्निनैव स्थूलावस्थायां भूतरूपतां गतेन सर्वे पार्थिवाः पिण्डा निर्मिताः। स भूतरूपतां गतश्चित्योऽग्निर्मर्त्यः। "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति न्यायेन चितेनिधेयो भूत्वा तत्रानुप्रविष्टस्तान् सर्वान् परिपाति, विलयाद् रक्षतीति निरुक्ते, अस्मिन्मन्त्रे पुरोहित-पदेन च बोधितम्। एवमग्नेः सर्वेषु पुरःस्थितेषु पार्थिवपदार्थेषु स्थितिरनेन विशेषणेन बोधिता। अन्येष्वाग्नेयेषु मन्त्रेषु सा विशेषेण स्पष्टीकृता।

गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम्।
गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्नेर्गर्भो अपामसि ॥ इत्यादिषु।
[अथर्व० ५।२५।७; य० १२।३७]

द्वितीयमग्नेर्विशेषणं पूर्वोक्ते मन्त्रे यज्ञस्य देवमिति। सर्वेषु यज्ञेष्वग्निरेव दीव्यतीत्ययमेव यज्ञस्य देवः। यज्ञो वैदिकस्य विज्ञानस्य मुख्यं गम्भीरं च तत्त्वम्। यज्ञविषये मया स्वतन्त्रं व्याख्यानं वारान्तरे प्रस्तोतव्यमिति नात्र तद् विवृणोमि।

अथ तृतीयं विशेषणम् 'ऋत्विजम्' इति। अस्यार्थः—ऋतुभिर्यजतीति, ऋतून् यजतीति वा। ऋतवो हि सौरेणाग्निना चन्द्रसहकृतेन प्रादुर्भाव्यन्ते। सूर्यमण्डलात् पृथिव्या-मागच्छन्नग्निः 'ऋत'-नाम्ना परिभाष्यते। सूर्यस्य पृथिव्याश्च संबन्धभेदेन, सौराग्नेः पृथिव्यामाग-मने तारतम्यं भवति। षण्मासान् स क्रमेण वर्धते। अग्रे षण्मासांश्च क्रमेण ह्रसति। एवं वृद्धिह्रासाभ्यां पूर्णे संवत्सरे संवत्सराग्नेरेकं चक्रं परिपूर्यते। तस्याग्नेः सम्बन्धेनैव ऋतूनां नामान्यपि संस्कृतभाषायां संघटितानि। अघमर्षणसूक्ते—"ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽ-ध्यजायत" [ऋ० सं० १०।१९०।१] इति मन्त्रोक्त्यनुसारं तपसि माघमासे तस्य पृथिव्यामाग-मनमारभ्यते। आगच्छन्नेव सोऽग्निः पार्थिवेषु पदार्थेषु वस्तुमुपक्राम्यतीति प्रथमो वसन्त ऋतुः। वसन्तोऽत्राग्निय इति कालोऽपि वसन्त उक्तः। वसंश्च क्रमेण यदा सर्वान् पदार्थान् गृह्णाति—अर्थात् स्वायत्तीकरोति तदा गृह्णन् ग्रीष्मो भवतीति कालोऽपि ग्रीष्म उच्यते। ग्रह-धातोर्ग्रीष्मशब्दनिष्पत्तिः। यदा क्रमेणातिवृद्धिं गतस्तदा वर्षापदेनोच्यते। वर्षा एव वर्षा। भगवता पाणिनिनाऽपि केषुचित्तद्धितप्रत्ययेषु वर्षादेशो विहितः। यत्प्रचलितं तदेव

पाणिनिना, विहितम्। भवतु नाम, एवं त्रीन् ऋतूनर्थात् षण्मासान् ऋताग्नेर्वृद्धिर्जाता। परतस्तु "वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते" इति यास्कोक्तषड्भावविकारक्रमेण ह्रास आरभ्यते। शीर्णो भवितुं यदा आरब्धस्तदा शरत्कालः, ऋताग्निः शरन्भवतीति कालोऽपि शरदित्युच्यते। शीर्णो भवन् यदा हीनः, स कालो हेमन्तः। हीना अग्नय इति कालोऽपि हेमन्तः। अत्यन्तं शीर्णं च शिशिर इति। अनन्तरं पुनरपरः संवत्सराग्निरागन्तुमुपक्राम्यतीति पुनर्वसन्ताद्या ऋतव आवर्तन्ते। यावान् ऋताग्नेर्ह्रासः, तावत्येव सोमस्य वृद्धिः। सोमस्यायतनं चन्द्रमण्डलमिति चन्द्रस्यापि ऋतुजनकत्वं मन्त्रान्तर उक्तम्। अनेन ऋताग्निना संसृज्य पार्थिवोऽग्निः पृथिव्यामोषध्यादीनि पाचयति। स ऋतुभिर्यजति संगतिं करोति, तस्मात् 'ऋत्विक्' इत्युक्तः। 'होतारम्' इति चतुर्थं विशेषणं ह्वातारमिति निरुक्तकृता व्याख्यातम्। ह्वेञ् धातोः सम्प्रसारणान्निष्पन्नो होतृशब्द इति तदाशयः। तेन देवानामाह्वायक इत्यर्थः सिद्ध्यति। एतस्य सहकारेणैव देवाः, आन्तरिक्ष्या दिव्या वा प्राणाः पृथिव्यामागच्छन्ति। जुहोतेर्होतेति पक्षे तु होमस्य देवेभ्य आहुतिप्रापणस्यायमेव कर्तेत्ययं होतृपदेनोक्तः।

अथ पञ्चमं विशेषणं 'रत्नधातमम्' इति तु स्पष्टं वैज्ञानिकम्। रत्नानि सुवर्णमणिप्रभृतीनि यान्युत्पद्यन्ते, तानि पार्थिवोऽग्निरेव विशेषेणोत्पादयति। अस्माकं न्यायशास्त्रेऽपि सुवर्णादिकं तैजसमेव मन्यते। आधुनिका वैज्ञानिका अपि पृथिवीस्तरेष्वेव सुवर्णमणिप्रभृतीनामुत्पत्तिं व्याचक्षते। तैत्तिरीयब्राह्मणे तु सुवर्णोत्पत्तेर्वैज्ञानिकः प्रकारो लौकिक्या भाषया समाम्नातः—"आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् ता अग्निमभ्यध्यायन्, ताः समभवन् तस्य रेतः परापतत्, तद्धिरण्यमभवत्" [तै० ब्रा० १।१।३।८] वरुणस्य देवस्याधीने रसभागेऽग्नेः प्रवेशाद् हिरण्योत्पत्तिर्भवतीति श्रुतेराशयः। एवंविधा विषया परीक्षणसाध्याः। देवतत्त्वं विज्ञायैषां परीक्षणं क्रियेत चेत, महत्परिवर्तनं जगति सम्भाव्यते। स्वल्पाक्षरैरेव विशेषणैः कियन्ति गम्भीराणि विज्ञानानि वेदे प्रतिपादितानीति निदर्शनमिदम्। एवं यजुर्वेदस्यारम्भे वायुदेवताको मन्त्रः—"इषे त्वोर्जे त्वा वायवस्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वम्" [शु०य० १।१] इति। अत्रापि 'देवो वः सविता प्रार्पयतु' इत्यनेन सूर्यरश्मिसंघर्षणादेव वायौ गतिर्जायत इति बोधितम्। "सवितृप्रसूत एष पवते" इति ब्राह्मणेन च स्पष्टीकृतम्। प्राणिषु ऊर्क् = ओजः = बलम्, इट् = अन्नादिकं च वायुनैवोत्पाद्यत इति 'इषे, ऊर्जे' इत्येताभ्यां पदाभ्यां बोधितम्। वायुसहकारेणैव च यज्ञो निष्पद्यत इत्यपि 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे आप्यायध्वम्' इत्युक्त्या समुपदिष्टम्। "यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म" [शतपथब्रा० १।७।१।५] इति ब्राह्मणश्रुतिराह।

सूर्यस्य तु विज्ञानं वेदे बहुतरं विजृम्भते । स हि वेदेषु सर्वासां प्रजानां प्राण एवोक्तः। दिङ्मात्रमिह प्रदर्श्यते । अयं सूर्यस्य प्रसिद्धो मन्त्रः—

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥

[ऋ० १।३५।२]

अत्र कृष्णेन रजसाऽऽवर्तमानः, अमृतं मर्त्यं च निवेशयन्, सविता भुवनानि पश्यन्, हिरण्ययेन रथेनायातीति पञ्च विशेषणानि सूर्यस्य श्रूयन्ते। चत्वारि नामपदानि एकं त्वाख्यातमिति। तेषु प्रथमेन 'कृष्णेन रजसा' इति पदेनाकर्षणविज्ञानं बहवो विद्वांसः संकेतितं मन्यन्ते। सवितुर्देवस्य, रजः=लोकः=सूर्यमण्डलम्, कृष्णम् आकर्षणशीलमिति यावत्। अत्राकर्षणस्य संकेतो मन्यतां न वा, आकर्षणविज्ञानं तु स्फुटतरमन्येषु मन्त्रेषु श्रूयते, यन्न केनाप्यपलपितुं शक्यम्। पश्यत—

स सूर्यः पर्युरू वरांस्येन्द्रो ववृत्याद्रथ्येव चक्रा ।
आतिष्ठन्तमपस्यं न सर्गं कृष्णा तमांसि त्विष्या जघान ।

[ऋ० १०।८९।२]

वेदभाष्यकारः श्रीमाधवाचार्य इत्थमत्र व्याचष्टे—"सूर्यरूपोऽयमिन्द्रः, वरांसि= तेजांसि, रथचक्राणीव परिववृत्यात्-परिवर्तयति भ्रामयति। त्विष्या स्वतेजसा च कृष्णवर्णानि तमांसि, जघान प्रहरति स्म। यथा तीव्रगामिनमपि कदाचित् स्थितमश्वं सारथी प्रहरति। अत्र पूर्वार्द्धे तेजोमण्डलानां भ्रामणं स्पष्टमेवोक्तम्। श्रीसत्यव्रतसामश्रमिप्रभृतयस्तु वरांसीति पदं लोकार्थकं व्याचक्षते। तद्रीत्या पृथिव्यादिमण्डलानां तारामण्डलादीनां च भ्रामणमायातीति स्फुटतममाकर्षणविज्ञानं भवति। इतोऽप्यधिकतया स्फुटं प्रश्नोत्तरपूर्वकमाकर्षणविज्ञानं दृश्यताम्—

अनवर्णे इमे भूमी इयं चासौ च रोदसी ॥
किंस्विदत्रान्तरा भूतं येनेमे विधृते उभे ।
विष्णुना विधृते भूमी इति वत्सस्य वेदना ॥
इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी मनुषे दशस्ये ।
व्यष्टभ्नाद्रोदसी विष्णवेते दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः ॥

[तै० आ० १।८।२]

अत्र पृथिवीमण्डलं सूर्यमण्डलं च केन धृतमिति पूर्वं प्रश्नः कृतः। विष्णुना रोदसी = द्यावापृथिव्यौ विधृते इत्युत्तरम्। अस्य विज्ञानस्याविष्कारको वत्सऋषिरित्यप्युक्तम्—"वत्सस्य वेदना" इति। अत्रांशे 'इरावती' इत्यादिमन्त्रोऽपि प्रमाणत्वेनोपन्यस्तः। स मन्त्र ऋक्संहितायां [७।९९।३] समुपलभ्यते। तत्र पूर्वार्द्धे यजमानायान्नतृणादिदानपरे भवितुं द्यावापृथिव्यौ प्रार्थिते, उत्तरार्द्धे तु विष्णुः स्तुतः। "हे विष्णो! भवान् द्यावापृथिव्यौ व्यष्टम्भनात् = समानान्तरे रक्षति, पृथिवीं च मयूखैः = स्वकिरणैः, दाधर्थ = धृतवानसि" इति द्वादशस्वादित्येष्वन्तिमो विष्णुरिति पुराणादिष्वादित्यनामसु स्पष्टम्। ऐतरेयब्राह्मणस्यारम्भ एव च—"अग्निर्देवानामवमो विष्णुः परमः, तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः" इति यदाम्नातम्, तेनाप्यन्तिमे द्युलोके स्थितस्यादित्येष्वपि चरमस्य विष्णुपदवाच्यता स्फुटीभवति। यस्तु सर्वजगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारकः परमात्मा विष्णुनाम्नोपास्यते, स ईश्वरः। न स देवमध्ये गण्यते, देवानां जीववर्गान्तःपातित्वात्। निघण्टुष्वपि द्युस्थानदेवेष्वेव विष्णुपदं पठितम्। अत्रैवंविधो वैदिकविज्ञानस्योत्कर्षो ध्येयो यदाधुनिकं विज्ञानं सूर्यमण्डलाकर्षण एव पृथिवीं धृतां वदति। वैदिकं तु विज्ञानं सूर्यमण्डलेऽपि प्राणविशेषो विष्णुरेवाकर्षणे प्रधान इत्यपि सुसूक्ष्मं परिचाययति। एवं शतशो मन्त्रेष्वाकर्षणविज्ञानचर्चा। भवतु नाम, 'कृष्णेन रजसा आवर्तमानः' इति विशेषणं त्वन्यदपि महद्रहस्यं संकेतयति, यद्रजःपदवाच्यलोकरूपं सूर्यमण्डलं कृष्णवर्णम्, तस्य रथपदवाच्यं किरणजालं तु हिरण्ययम् = स्वर्णवर्णम्। मण्डलेन विचरन्नादित्यः प्राणो यदाऽभितो व्याप्ते सोममण्डले प्रविशति तदा तत्संघर्षेण सोमः प्रज्वलति, तदेव सूर्यस्य किरणजालम्। तदेव च प्रकाशकम्। आधुनिका वैज्ञानिकाः सूर्यमण्डले महान् भागः कृष्णवर्णः प्रतीयते, स च वृद्धिह्रासशील इति प्रतिबिम्बग्राहकयन्त्रसाहाय्येन वदन्ति। परं श्रुतिस्तु सर्वमपि मण्डलं कृष्णं वदति। सोमप्रज्वलनजनितस्य हिरण्यवर्णस्य मण्डले प्रवेशान्मण्डले कृष्णवर्णस्य वृद्धिह्रासौ प्रतीयेते इत्येवानुमिनुमः। 'अमृतं मर्त्यं च निवेशयन्' इति विशेषणेनामृतरूपाणां महोलोकादीनां मर्त्यरूपाणां पृथिव्यादीनां च निवेशनं धारणं सूर्यायत्तमेवेत्युक्तम्। तदेतत् "तिस्रो भूमीर्धारयंस्त्रीँरुत द्यून्" [ऋ० २।२७।८] इत्यादिषु मन्त्रेषु स्फुटीकृतम्। समस्तलोकविज्ञानमिदं पृथग् व्याख्यानसापेक्षम्, नेह विवरीतुं शक्यते। सवितेति विशेषणेन सर्वोत्पादकत्वम्, भुवनानि पश्यन्निति च सर्वप्रकाशकत्वं स्फुटमाख्यातमेव।

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः।
दृशे विश्वाय सूर्यम्॥ [ऋ०सं० १।५०।१]

इति सर्वप्रसिद्धे सूर्योपस्थाने द्विजैः प्रत्यहमुच्यमाने मन्त्रे केतवः = किरणाः, विश्वाय दृशे = सर्वं लोकं दर्शयितुम्, जातवेदसं देवम्, उद्वहन्ति = उपरि नयन्तीत्युच्यते। परं सूर्यस्य सर्वस्योपरिष्टात् स्थितस्य, उद्वहनेन उपरि प्रापणेन, लोकानामस्मदादीनां सूर्यदर्शनं कथं स्यादित्यस्ति विचारविषयः। किरणा अधो नयन्तीत्युच्येत चेत्, तत्तु उपपद्येत, परं मन्त्रस्तूर्ध्व-नयनं ब्रवीति, तेनैव च लोककर्तृकं दर्शनमप्यामनतीति कथमेतदुपपाद्यताम्। अत्र विचार्य-माण इदमेव वैज्ञानिकं रहस्यं स्फुटति, यत् सूर्योदयात् प्रागेवोपरितने वायुमण्डले सूर्य-किरणाः पतिता वायौ परिव्याप्ते द्रवरूपे सोमे वक्रीभूय पृथिवीं प्राप्ता उदयात्प्रागेवास्मान्दर्श-यन्तीति उदयाचलादधो वर्तमानमेव सूर्यमुद्धृत्यास्मान्दर्शयन्तीत्युक्तम्। तेनैव किरण-सोमसम्पर्केण दृश्यमानः सूर्यो रक्तवर्णस्तदात्वे प्रतीयते। ते च वक्रीभूयागताः किरणा हानिकारका इत्युदयमानस्य सूर्यस्य दर्शनं स्मृतिषु प्रतिषिद्धम्। तदुपद्रववारणायैव च तस्मिन्काल एव सूर्यार्घ्यदानं विहितम्, येन वक्रीभूताः किरणा जलसंपर्कात् पुनर्वक्रीभूय सरलतां गच्छेयुरिति।

एवंविधं गहनतरं विज्ञानमतिस्वल्पेष्वक्षरेषु वेदे विद्योतते। सर्वमिदं परीक्ष्या-विष्क्रियेत चेन्महानुपकारो जगतां भवेदित्युक्तमेवेति शं स्तात्॥

---

(३)

वैदिका यज्ञाः

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥

[पुरुषसूक्तम्]

१—"प्रजापतिर्यज्ञः" [शत० ब्रा० १।१।१।१३], २—"यज्ञो वै विष्णुः" [शत० ब्रा० १।१।२।१३], ३—"सैषा त्रयी विद्या यज्ञः" [शत० ब्रा० १।१।४।१], ४—"पुरुषो वै यज्ञः" [शत० ब्रा० १।३।५।१], ५—"यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युः" [शत० ब्रा० १।६।१।१], ६—"यज्ञो वै देवानामहः" [शत० ब्रा० १।७।३।२२], इत्याद्यासु शतशः श्रुतिषु, "यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः" [मनु० ५।३६], "यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः। तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः। अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥" [गीता ३।६-१०] इत्याद्यासु बह्वीषु स्मृतिषु च यज्ञमहिमा सर्वत्रैवोद्वेलं गीयते ।

यज्ञ एव हि मुख्यो धर्मः। स एव जगतामुत्पादको रक्षकश्चेत्यार्यशास्त्रेषु पदे पदे गीतम्। अयं यज्ञ एव मनुष्याणां देवानां च परस्परसंबन्धस्थापकः। तदुक्तं भगवता भगवद्गीतासु—

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ॥ [३।११]

यज्ञेन मनुष्या देवान् भावयन्ति, भाविताः पूजिताश्च देवा मनुष्यानुपकुर्वन्तीति देवानां मनुष्याणां च पारस्परिकः सम्बन्धो वैदिकप्रक्रियायां व्याख्यातः।

अद्य विंशतितम्यां शताब्द्यां विज्ञानस्य प्रखरमध्याह्ने काले पाश्चात्या वैज्ञानिका लोकान्तरस्थैर्देवैः सह सम्बन्धस्थापनस्य विचारमेव कुर्वन्ति, न तु स विचारस्तेषां फलेग्रहिरद्यापि संपन्नः। भारतीयास्त्वार्या अनादिकालादेव यज्ञद्वारेण देवैः सम्बन्धं स्थापितवन्तः। यज्ञेन द्वारेण प्रसादिताश्च देवाः प्रत्यक्षमप्येतान् दर्शयाञ्चक्रिरे। महाभारत-पुराणादिषु यज्ञदेवानां प्रत्यक्षदर्शनं बहुधा स्मर्यते। "मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे। आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभासदः॥" [ऐ. ब्रा. ८।२१] इति वैदकीं सूक्तिमपि ब्राह्मणाः पूजासु पठन्ति। भगवान् शङ्कराचार्योऽप्याह देवताधिकरणे "भावं तु बादरायणो-ऽस्ति हि" [१।३।३३] इति सूत्रभाष्ये—"भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम्, तथा च व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्ति स्मेति स्मर्यते। यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनाना-मिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति, स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत्। इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्। ततश्च राजसूयादिचोदना उपरुन्ध्यात्। इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्मान् प्रतिजानीत। ततश्च व्यवस्थाविधायि शास्त्रमनर्थकं स्यात्। तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते। अपि च स्मरन्ति—"स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः" [यो० सू० २।४४] इत्यादि" इति।

भवतु नाम, एवमार्यशास्त्रेषु सुविस्तृतो यज्ञमहिमा। तस्य यज्ञस्य वैज्ञानिकं स्वरूपमधिकृत्य संक्षेपेणात्र व्याख्यायते।

यज्ञशब्दो हि यजधातोर्निष्पन्नः। यजधातोश्चार्थत्रयं भगवान् पाणिनि-र्निर्वक्ति—"यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु" इति। पूर्वस्मिन् व्याख्यान आध्यात्मिकाः, आधिभौतिकाः, तारामण्डलादिस्थिताश्च त्रिविधा देवाः सपरिकरं व्याख्याताः। तेषां सर्वेषामपि देवानां पूजा (पोषणम्) यज्ञेनैव भवतीति देवपूजारूपोऽर्थोऽत्र संगच्छते।

अन्यस्य तत्त्वस्य तत्त्वान्तररूपता यज्ञेन संपाद्यते, मिथश्च पदार्थान् यज्ञ एव संगमयतीत्यग्रे व्याख्यातव्यम्। तस्मात् सङ्गतिकरणमप्यत्र सुसङ्गतम्। दानशब्देन च दाधातोर्निष्पन्नेन स्वस्वत्वनिवृत्तिः, "दोऽवखण्डने" इति धातोर्निष्पन्नेन चावयुत्यात्मनोऽन्यत्र समर्पणमभिधीयते प्रवर्ग्यश्चेति तदेतदपि यज्ञपदार्थे सङ्गमनीयम्।

द्विविधो हि यज्ञः— प्राकृतः, कृत्रिमश्च। तत्र द्विजैरनुष्ठीयमानं कृत्रिमं यज्ञमेव प्राधान्येन लक्षयन्तो मीमांसकाः—"द्रव्यदेवतात्यागो यागः" इति तल्लक्षणमाहुः। देवतोद्देश्येन हविर्द्रव्यत्यागो यज्ञयागशब्दाभिधेय इति तात्पर्यम्। किमर्थमयं त्यागः क्रियते, अनेन च देवानां कथं कीदृश उपयोगः साध्यते, किञ्च तेनास्माकं फलं भवतीत्येतत्सर्वं प्राकृतयज्ञविज्ञानेन शक्यं विज्ञातुम्। प्रकृतौ हि निरन्तरं यज्ञः प्रवर्तते, तदाधारेणैव कथञ्चिदस्मत्प्रतिकूलमपि प्रकृतियज्ञमनुकूलयितुमस्मभ्यमपि यज्ञः शिक्षितः। तस्मात् प्राकृतो यज्ञ एव कृत्रिमस्य यज्ञस्य मूलम्॥

शतपथब्राह्मणे एकादशकाण्डस्य चतुर्थाध्यायारम्भे एकाख्यायिका श्रूयते, या कृत्रिमस्य यज्ञस्य प्राकृतयज्ञमूलकत्वं स्फुटीकरोति। कुरुपाञ्चालदेशवास्तव्य आरुणिरुद्दालको यज्ञे वृत उदीच्ये गतः। तस्यादरार्थं तत्र यजमानेन निष्क आहितः, तेन उदीच्या ब्राह्मणा ईर्ष्यां दधानाः स्वैदायनं नाम वेदनिष्णातं ब्राह्मणमग्रेसरीकृत्याऽऽरुणिना सह ब्रह्मोद्याय प्रेषयामासुः। तेन यज्ञे गत्वा गौतमगोत्र आरुणिरुद्दालक एवं पृष्टः—"स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत्, यो दर्शपूर्णमासयोरष्टौ पुरस्तादाज्यभागान् विद्यात्, पञ्च मध्यतो हविर्भागान् षट् प्राजापत्यानष्टा उपरिष्टादाज्यभागान्॥४॥ स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत्, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्याद् यस्मादिमाः प्रजा अदन्तका जायन्ते, यस्मादासां जायन्ते यस्मादासां प्रभिद्यन्ते यस्मादासां संतिष्ठन्ते यस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्वा एव प्रभिद्यन्ते। यस्मादधर एवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरे, यस्माद्दणीयांस एवाधरे प्रथीयांस उत्तरे, यस्माद्दंष्ट्रा वर्षीयांसो यस्मात्समा एव जम्भ्याः॥५॥ स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत्, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्याद् यस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्ते, यस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्योपपक्षाणि दुर्वीरिणानि जायन्ते, यस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवत्यथ पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव पलितो भवति॥६॥ स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत्, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्याद् यस्मात् कुमारस्य रेतः सिक्तं न संभवति, यस्मादस्य मध्यमे वयसि संभवति, यस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न संभवति॥७॥ यो गायत्रीं हारिणीं ज्योतिष्पक्षां यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहन्तीं विद्यादिति॥८॥" [शत० ब्रा० ११।४।१।४-८]।

एतान् प्रश्नान् समाधातुमसमर्थेनोद्दालकेन स निष्कः स्वैदायनस्याग्रे स्थापितः। त्वं मदपेक्षयाधिको वेदज्ञोऽसि, त्वमेव निष्कमर्हसीति। स्वैदायनस्तमुपगुह्य गृहं गतः। यज्ञान्निवृत्तस्तु गौतम आरुणिः समित्पाणिः स्वैदायनमाससाद, यान् प्रश्नान् त्वमपृच्छस्तेषामुत्तरं मह्यं शिक्षयेति च प्रार्थयाञ्चक्रे। ततः स्वैदायन एवमुत्तराण्याह —

"अथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः प्रयाजा भवन्ति, तस्मादिमाः प्रजा अदन्तका जायन्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्ति हवींषि भवन्ति तस्मादासां जायन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यका अनुयाजा भवन्ति तस्मादासां प्रभिद्यन्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्तः पत्नीसंयाजा भवन्ति तस्मादासां संतिष्ठन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यकं समिष्टयजुर्भवति तस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्वं एव प्रभिद्यन्ते ॥१२॥ अथ यदनुवाक्यामनूच्य याज्यया यजति तस्मादधर एवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरेऽथ यद्गायत्रीमनूच्य त्रिष्टुभा यजति तस्मादणीयांस एवाधरे प्रथीयांस उत्तरेऽथ यत्प्राञ्चावाघारावाघारयति तस्माद्दंष्ट्रा वर्षीयांसोऽथ यत्सच्छन्दसावेव संयाज्ये भवतस्तस्मात्समा एव जम्भ्याः ॥१३॥ अथ यद्बर्हिस्तृणाति, तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्तेऽथ यत्पुनरिव प्रस्तरं स्तृणाति तस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्यौपपक्ष्याणि दुर्वीरिणानि जायन्तेऽथ यत्केवलमेवाग्रे प्रस्तरमनुप्रहरति तस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवत्यथ यत्सर्वमेव बर्हिरनुप्रहरति तस्मात्पुनरुत्तमे वयसि सर्वं एव पलितो भवति ॥१४॥ अथ यदाज्यहविषः प्रयाजा भवन्ति, तस्मात् कुमारस्य रेतः सिक्तं न संभवत्युदकमिवैव भवत्युदमिव ह्याज्यमथ यन्मध्ये यज्ञस्य दध्ना पुरोडाशेनेति चरन्ति तस्मादस्य मध्यमे वयसि संभवति द्रप्सीवैव भवति द्रप्सीव हि रेतोऽथ यदाज्यहविष एवानुयाजा भवन्ति, तस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न संभवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यम् ॥१५॥ वेदिरेव गायत्री, तस्मै येऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः स दक्षिणः पक्षो येऽष्टा उपरिष्टादाज्यभागाः स उत्तरः पक्षः सैषा गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति य एवमेतद्वेद ॥१६॥"

अनया तावदाख्यायिकया स्पष्टमिदं सिद्ध्यति यद् दर्शपौर्णमासमूलभूता अध्यात्मं याः क्रियाः, ता एव दन्तलोमाद्युत्पादिकास्तत्र परिवर्तनादिकारिण्यश्च भवन्तीति। ये तु दर्शपौर्णमासादिष्वनुष्ठीयमानाः क्रिया एव दन्तलोमाद्युत्पादिका इत्यागृह्णीरन् ते सर्वेषु प्राणिषु दन्तलोमाद्युत्पत्तिं तत्परिवर्तनानि च न समाधातुमीशते। येऽपि द्विजातिरिक्ता म्लेच्छाद्याश्च दर्शपौर्णमासादिकं नानुतिष्ठन्ति, तेषामपि दन्तलोमादिर्जायते परिवर्तते च। तस्मान्मूलभूतया प्राणादिक्रिययैवात्र तात्पर्यं नेयं स्यात्। अधिदैवं च या गायत्री सैव यजमानं स्वर्गं लोके प्रापयतीति च। तदित्थं मूलभूतं प्राकृतं यज्ञमेवावलम्ब्य कृत्रिमा

यज्ञा वेदेषु विहिताः। ताश्च मूलभूताः प्राकृतयज्ञक्रिया अपि तत्तत्कर्मोपपादनार्थं ब्राह्मणेषु बहुत्र निर्दिष्टाः, परं ता अर्थवादरूपेण प्रख्याप्य मीमांसकैरुपेक्षिता इत्येव कर्मोपपत्तिविषये आन्ध्यं प्रसृतम्। भवतु नाम, अस्माभिरत्र स प्राकृतो यज्ञ एव संक्षेपेण व्याख्यातव्यो यदाधारेण यज्ञानुष्ठानानि प्रवृत्तानीति।

पूर्वं स्थूलतयाऽग्नौ सोमाहुतिरेव यज्ञ इति भावनीयं स्यात्। "अग्नीषोमात्मकं हीदं जगत्"। तत्राग्निरन्नादः, सोमस्त्वन्नम्। द्विविधा हि लोके भवन्ति पदार्थाः—ऋतरूपाः, सत्यरूपाश्च। यद्धि केन्द्रबद्धं न तिष्ठति प्रत्युतमेव विकीर्णभावेन प्रसरति, तद् ऋतमित्युच्यते। यथा वायुरापः सोम इत्येकस्यैव तत्त्वस्येमास्तिस्रोऽवस्थाः—स्थूलावस्था आपः, तासां सूक्ष्मावस्था वायुः, तदपेक्षयापि सूक्ष्मतमावस्था सोमः। सोऽयं सोमः सर्वत्राकाशेऽभिव्याप्तः। यथोक्तं सोमस्तुतिमन्त्रे—

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः।
त्वमा ततन्थोर्वन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ॥

[ऋक्० १।६१।२२]

यवतण्डुलाद्या ओषधीः सोम एवोत्पादयति, आपो गावश्च सोमेनैव जनिताः, ओषधिष्वप्सु गव्येषु च दुग्धादिषु सोमः प्राचुर्येणाभिव्याप्नोतीति तद्भावः। सोम एव चान्तरिक्षं विस्तीर्णं करोति। सर्वत्र विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे सोम एवाभिव्याप्त इति तात्पर्यम्। सूर्यरश्मिसंपर्केण सोम एव प्रज्वलितो ज्योतीरूपतामासाद्य तमो निवर्तयतीति। लोकेऽपि हि घृततैलादिस्थितः सोम एवाग्निसंपर्काद् दीपादिषु ज्योतीरूपतामासाद्य तमो निवर्तयतीति दृश्यते, तथैव सूर्यरश्मिसंपर्कादन्तरिक्षे सोमः प्रज्वलतीति पूर्वस्मिन् व्याख्यान उक्तम्। सोऽयं सोमः सर्वस्मिन्नन्तरिक्षे ऋतरूपेण स्थितः। शतपथब्राह्मणेऽप्युक्तम्—"अन्नाद एवाग्निरभवदन्नं सोमोऽन्नादश्च वा इदं सर्वमन्नं च" [११।१।६।१६] इति।

अग्निस्तु केन्द्राधारेण तिष्ठतीति स सत्यः। अग्निरयं विकसनशीलः केन्द्राद् बहिरभितो विकसन्नभिव्याप्नोति। सोमस्तु संकोचशीलोऽभितः संकुचन्नग्नौ पतति, सेयमेव सोमस्याग्नावाहुतिः। हूयमानश्चाग्नौ सोमोऽग्निरूपतामेव गच्छति। तदिदं रूपान्तरताप्रापणमेव सङ्गतिकरणं यजधातोरर्थ उक्तः। अग्निरूपतामापद्य विकासशीलत्वात् पुनर्बहिर्गच्छति। दूरं प्रसरंश्च केन्द्रसंबन्धं परित्यजन् पुनः सोमरूपतामापद्यत इत्यग्नीषोमयोरन्योन्यरूपतापत्तिरूपं चक्रमनवरतं प्रवर्तते। सोऽयं प्राकृतो यज्ञः।

सूर्यो ह्यनवरतं प्रकाशमौष्ण्यं चोद्गमन् सर्वत्र संक्रामयतीति वैज्ञानिका अपि प्रतिपादयन्ति। तत्परिमाणमपि चानन्तकोटिमितं ते व्याचक्षते। परमियं प्रतिक्षणं जायमाना सूर्यमण्डलक्षतिः कथं संपूर्यत इति नैतदद्यावधि तैर्निश्चेतुं पारितम्। वैदिकं विज्ञानं त्वनादिकालादेतन्निश्चिकाय यत् सूर्यमण्डलं स्वर्लोकः, तदुपरि महोऽन्तरिक्षं तदुपरि च जनलोक एव सोमलोकः। तस्मादनवरतमनन्तकोटिगुणितः सोमः प्रतिक्षणं सूर्यमण्डल आहूयते। तमेव च सोममग्निरूपतामापाद्य सूर्यो लोकमभितः प्रसारयति। इयमेवानवरतं जायमाना सोमाहुतिः "आहुत्याप्यायते सूर्यः" इत्यादिना मन्वादिभिः स्मृतिषु संकेतिता। ब्राह्मणाद्या अप्यग्नौ यद् घृतादि जुह्वति, तदन्तर्गतोऽपि सोमः सूर्यमण्डलं गच्छतीति तद्रीत्या व्याख्यानमपि युज्यते, परमत्यल्पः स न सूर्यमण्डलक्षतिं पूरयितमीष्ट इति प्राकृतेन यज्ञेनैव सा क्षतिः पूर्यते। यथा प्रदीपे ज्योतीरूपतामापद्य क्षीयमाणं तैलं पुनरस्माभिस्तत्र निषिच्यते, यथा वा विद्युत्प्रकाशे प्रतिक्षणं क्षीयमाणा शक्तिर्विद्युत्कोषगृहादागत्य तां क्षतिं प्रपूरयति; तथैव सूर्येऽपि प्रतिक्षणमौष्ण्यप्रकाशोद्गमनाज्जायमाना क्षतिरनवरतमागच्छता तेन सोमेनैव प्रपूर्यते। सूर्याच्चाभितो दिक्षु प्रचारित औष्ण्यप्रकाशमूलभूतोऽग्निः सूर्यमण्डलशक्तेरभिव्याप्तितो बहिर्गतः पुनः सोमरूपतामापद्यत इति चक्रं वैदिकेन विज्ञानेन साध्यते। अनेनैव च चक्रेण जगति सर्वेषां पदार्थानामुत्पत्तिः स्थितिश्चेति यज्ञस्यैव सर्वोत्पादकत्वं सर्वस्थितिकरत्वं च श्रुतिस्मृतिषु सर्वत्र विनिश्चीयते।

लोकेऽपि च प्रातिस्विकपदार्थोत्पत्तिं स्थितिं चाग्नौ सोमाहुतिरूपेण यज्ञेनैव पश्यामः। तथा हि—ओषधिलतावृक्षाद्येव पूर्वं परीक्ष्यताम्, पृथिव्यां ह्यग्निर्व्याप्य तिष्ठतीति "यथाग्निगर्भा पृथिवी, यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी" [बृहदा० ८।४।२३] इत्यादिश्रुतिषु, "अग्निः पृथिवीस्थानः" इत्यादौ निरुक्ते च विवृतम्। सोऽयमग्निः पार्थिवेन घनभागेनावृतस्तिष्ठतीति तस्याग्नेरावरणमपनीय प्रकटनाय कर्षकैर्भूमिर्हलेन कृष्यते। आवरणमपनीयाभ्यन्तरस्याग्नेः प्रकटीकरणायैव कर्षणं प्रवर्तते, प्रकटिते चाग्नौ बीजरूपो जलरूपश्च सोम आहूयते। आहुतिं प्राप्य चाग्निर्बीजस्थितमावरणमपनीय स्वसंयोगेन बीजमङ्कुररूपतां गमयतीत्यङ्कुरोत्पत्तिरूपः प्रथमो यज्ञः। इदानीं सौरोऽग्निस्तमङ्कुरं स्वाभिमुखमाकर्षतीत्यङ्कुरः प्रवर्द्धते। पार्थिवः सोऽङ्कुरः पृथिव्या आकर्षणेन पृथिवीमपि न त्यजतीति स्वस्थानावस्थितस्यैव तस्योपरि गमनं भवति, सेयमेव वृद्धिरित्युच्यते। यावच्च जलं तत्र दीयते, तावत्येव तस्याधिकाधिका वृद्धिर्भवति। जलस्थितस्य सोमस्यैव सौराग्नेरन्नरूपत्वात् "सोमोऽन्नम्, अग्निरन्नादः" इत्युक्तपूर्वम्। तदेषोऽग्निना वृक्षादिवृद्धिप्रकारः श्रुतावाम्नातः—

प्र मातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः ।

ससं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिह्वांसं रिप उपस्थे अन्तः ॥ [ऋक्० १०।७९।३]

मातुः पृथिव्याः, उर्वीः वीरुधः विस्तृतासु लतासु, गुह्यं प्रतरं गुह्यमुत्कृष्टतमं केन्द्रस्थानम्, अग्निः, इच्छन् कुमार इव प्रसर्पति । स च पक्वं शुष्कं वृक्षमपि अभिव्याप्नोति, रिरिह्वांसं रसं गृह्णानमपि अभिव्याप्नोति । अग्निनैव हेतुना रसग्रहणादिकं सर्वं संपद्यते । अत एवाग्निर्यज्ञस्य देव उच्यते—

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । [ऋक्० १।१।१] इति ।

ऐतरेयब्राह्मणेऽप्युक्तम्—

"अग्निर्वै शर्माण्यन्नादीनि प्रयच्छति" [ऐत. २।५।६] इति ।

अन्येष्वपि मन्त्रेष्वोषध्यादिकेन्द्रेऽग्निस्थितिः स्पष्टमाम्नाता—

गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् ।

गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि ॥ [यजु० १२।३७]

ऋक्संहितायामपि चैतद् विस्तृतम्—

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथाम् ।

अद्रौ चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ [ऋक्० १।७०।२]

अनयाऽग्निव्याप्त्याऽग्निसाध्यो यज्ञः सर्वत्रैव प्रवर्तत इति संकेतितम् । पृथिवीयं कृष्णेत्युच्यते, सौरोऽग्निश्च हिरण्यवर्णः । तदुक्तम्—

"पिशङ्गं द्रापिं प्रति मुञ्चते कविः" [ऋक्० ४।५३।२] इति ।

पीतकृष्णोभयसंयोगादङ्कुरे हरितो वर्ण एव सर्वदा जायते । यदा तु यमेन विच्छेदात् पृथिव्या रसग्रहणं न जायते, अर्थादग्नौ सोमाहुतिः प्रतिरुद्ध्यते, तदा शुष्के वृक्षे पर्णादिकं सर्वं पीतवर्णतामेवापद्यत इति स्पष्टं दृश्यते । वृक्षादिषु च शाखा-प्रशाखा-पर्ण-पुष्पादिकं सर्वं सौराग्नेः पार्थिवाग्नेश्च सोमाहुतिसंपर्काद् यज्ञाज्जायत इति भाव्यम् । तदिदं यज्ञस्योत्पादकत्वं पालकत्वं च प्रत्यक्षं निरीक्ष्यते । प्राणिनामुत्पत्तावपि स्त्रिया-गर्भाशय-गतेऽग्नौ रेतोरूपः सोम आहूयत इति तत एव कललोत्पत्तिः, गर्भाशयगतेऽन्नावस्तन्यपानादिस्थ-सोमाहुत्या च तदभिवृद्धिर्भवतीति सर्व एव शारीरविदो व्याचक्षते । तदेतदग्रे व्याख्येयम् । अस्माकं शरीरमपि च प्राणाग्निहोत्ररूपेण यज्ञेनैव परिपालितं तिष्ठति—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ [गीता, १५।४]

इत्युक्तो वैश्वानरोऽग्निः सर्वेषां जठरे स्थितः। तत्र हूयमानश्चान्नपानादिगतः सोमोऽनवरतं रसासृङ्मांसादिरूपमापद्य देहं रक्षतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षसिद्धम्। भुक्तमन्नादि वैश्वानरेण वह्निना रसरूपतां नीयते, असृक् च मांसरूपेण, मांसं मेदोरूपेण, मेदोऽस्थिरूपेण, अस्थि मज्जारूपेण, मज्जा च शुक्ररूपेण परिणमतीति सप्तधातून् आयुर्वेदविद आचक्षते। शुक्रं सन्तत्युत्पादने शारीरबलप्रयोगे च कारणतां गच्छति, रक्षितं त्वोजोरूपेण, ओजश्च मनोरूपेण परिणमतीति "अन्नमयं हि सोम्य मनः" [६।५।४] इत्यादि छान्दोग्यश्रुतौ विवृतम्। मनश्च सोमरूपं सोमसमष्टिरूपे चन्द्रमण्डलेऽनवरतं गच्छति। ततश्च पुनरोषध्यादिषु सोमः संक्राम्यतीत्येतदेव चक्रम्। एवमनवरतं नवनवोत्पत्तिः पुरातनानां जीर्णानां रूपान्तरतापत्तिश्चेति चक्रं सर्वेषु पदार्थेष्वनुस्यूतं भाव्यमिति स एव प्राकृतो यज्ञः।

अशनपानादिक्रियाया यज्ञरूपता, तत्र यज्ञाङ्गानां समन्वयश्चापि छान्दोग्यश्रुतौ समाम्नातः—"स यदशिशिषति, यत्पिपासति, यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः॥ अथ यदश्नाति, यत्पिबति यद्रमते, तदुपसदैरेति" [३।१७।१-२] इत्यादि। एवंविधयज्ञविज्ञानेनैव घोराङ्गिरसोपदिष्टेन देवकीपुत्रः कृष्णोऽपिपासो बभूवेत्यपि तत्रोक्तम्।

इयमग्नौ सोमाहुतिप्रक्रिया शिवशक्त्युपासनायामप्यनुकृता दृश्यते। शवरूपस्य शिवस्य हृदि विराजमाना आद्याशक्तिः सर्वैः शाक्तैर्ध्येयरूपतां नीयते, मूर्त्तिष्वपि च तदाकारा पूज्यते। तस्य मुख्य आशयोऽयं यद्ब्रह्मरूपस्य शिवस्य मध्यभागे केन्द्रे शक्तिरनवरतं विराजते। शक्तिविहीनः शिवः कदापि न भवतीति। इदमपि यज्ञरूपमग्रे व्याख्यातव्यम्। अयमपि त्ववान्तरः स्थूल आशयो यदग्निः शिवः, तदुपरि मध्यभागे केन्द्रेऽनवरतं शक्तिरूपः सोम आगच्छति। उपर्यन्तरिक्षे सर्वत्र सोमो व्याप्तः, स च संघीभूयाग्नौ निपततीत्युक्तं प्राक्। इदमेव मूर्तिरूपेणोपासकानां सिद्ध्यर्थं ध्याने स्थाप्यते। सोमोऽयं स्वतः कृष्णवर्ण इति शक्तिरपि कृष्णवर्णैव ध्यायते। अग्निरूपः शिवस्तु उज्ज्वलः स्थिरः स्थाप्यते। उः = प्राणः शिवः, तस्य मा = शक्तिरित्युमापदेनैव शक्तिरुच्यते। उमया सहितः, अर्थाच्छक्तिविशिष्टः सोमो भवतीत्याद्यपि भाव्यम्। तदेतत् सर्वं बृहज्जाबालोपनिषदि सुस्पष्टमाम्नातं द्वितीये ब्राह्मणे—

"अग्नीषोमात्मकं विश्वमित्यग्निराचक्षते। रौद्री घोरा या तैजसी तनूः। सोमः शक्त्यमृतमयः शक्तिकरी तनूः।

अमृतं यत्प्रतिष्ठा सा तेजोविद्या कला स्वयम्।
स्थूलसूक्ष्मेषु भूतेषु स एव रसतेजसी॥ १॥

द्विविधा तेजसो वृत्तिः सूर्यात्मा चानलात्मिका ।
तथैव रसशक्तिश्च सोमात्मा चानिलात्मिका ॥ २ ॥
अग्नेरमृतनिष्पत्तिरमृतेनाग्निरेधते ।
अत एव हविः क्लृप्तमग्नीषोमात्मकं जगत् ॥ ३ ॥
ऊर्ध्वशक्तिमयः सोम अधोशक्तिमयोऽनलः ।
ताभ्यां संपुटितस्तस्माच्छश्वद्विश्वमिदं जगत् ॥ ४ ॥
अग्नेरूर्ध्वं भवत्येषा यावत्सौम्यं परामृतम् ।
यावदग्न्यात्मकं सौम्यममृतं विसृजत्यधः ॥ ५ ॥
अत एव हि कालाग्निरधस्ताच्छक्तिरूर्ध्वगा ।
यावदादहनश्चोर्ध्वमधस्तात् पावनं भवेत् ॥ ६ ॥
आधारशक्त्यावधृतः कालाग्निरयमूर्ध्वगः ।
तथैव निम्नगः सोमः शिवशक्तिपदास्पदः ॥ ७ ॥
शिवश्चोर्ध्वमयः शक्तिरूर्ध्वशक्तिमयः शिवः ।
तदित्थं शिवशक्तिभ्यां नाव्याप्तमिह किञ्चन ॥ ८ ॥ इत्यादि ।

जगति सर्वेष्वेव जडचेतनात्मकेषु पदार्थेषु गत्यागती प्रवर्तेते । सर्वत्र व्याप्तो ह्यग्निः प्राणो भूतसहकृतः स्वभावेन प्रतिक्षणं निष्क्राम्यति, तेन जाता क्षतिश्चापरत आगतेन सोमेनाग्निरूपतामाप्तेन प्रपूर्यत इति सर्वेषामेव पदार्थानां जीवनं यज्ञायत्तम् । यत्रागतिरधिका, गतिश्चाल्पा तत्पुष्टीभवति । यत्र तु गतिरधिका, आगतिश्च यमेन विच्छिन्नतयाल्पा तज्जीर्णं भूत्वा विनश्यतीति भावविकारविवरणे निरुक्तादिषु स्पष्टीकृतम् । इमामेव प्राकृतिकीं प्रक्रियामालम्ब्य कृत्रिमा यज्ञा विहिताः । अनुष्ठीयमानेषु यज्ञेष्वप्यग्नौ सोम आहूयते । सोमयागनाम्ना प्रसिद्धेषु महत्सु यज्ञेषु लतारूपः सोम एव कण्डनेन रसतामापाद्य हूयते । इष्ट्यादिषु यत्र सोमाहुतिर्न भवति तत्रापि येषु द्रव्येषु सोमस्य प्राधान्यं तान्येव गव्यघृतदुग्धादीनि तण्डुलादीनि च हूयन्ते । यथा च सोमाहुत्यैवाधिदैवतं दिनमासवर्षादिकालपरिच्छेदः, तथैव कृत्रिमेषु यज्ञेष्वपि प्रत्यहं सायंप्रातःसन्धिकालेऽग्निहोत्रम्, माससन्धौ च दर्शपौर्णमासौ, ऋतुसन्धौ च चातुर्मास्यादीनीति सर्वेयं प्राकृतयज्ञानुकृतिः ।

सोमयागेष्वप्येकाहाहीनरात्रिसत्रायनसत्रादिभेदाः प्रकृत्यनुकृत्यैव प्रवर्तन्ते ।

"अयं वै लोको गार्हपत्यः" [शत० ७।१।१।६]

"संवत्सरोऽग्निः" [शत० ६।३।३।१२]

इत्याद्यासु श्रुतिषु लोकत्रयरूपता च गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां प्रतिपादिता। तेन यथा लोकत्रयाधिष्ठितेष्वग्निषु सोमः प्रकृत्या हूयते, तथैवात्राप्यग्नित्रये सोमो हूयत इत्यनुकृतिः प्रदर्शिता।

तदित्थं सूर्येऽधिदैवतम्, प्राणिशरीरेष्वध्यात्मम्, सर्वेषु पदार्थेष्वधिभूतं च जगति प्रवर्तमानाऽग्नौ सोमाहुतिरूपा स्थूला यज्ञप्रक्रिया संक्षेपेण निदर्शिता।

इतः परं सूक्ष्मविचारे त्वग्नीषोमावपि यज्ञेनैवोत्पाद्येते, यज्ञेनैव च स्वस्वरूपेऽवतिष्ठेते। अन्यान्यपि च देवभूतादीनि तत्त्वानि यज्ञादेवोत्पद्यन्ते तेनैव पाल्यन्ते चेत्याद्यपि श्रुतिभ्यः सिद्ध्यति। अग्नौ सोम आयाति, सोमं गृह्णन्नग्निश्च स्वात्मरूपतां प्रापयतीत्युक्तं प्राक्। अनयैव च दिशा सर्वेषु पदार्थेषु ये गत्यागती, या च देवानां भूतानां वा द्वयोः संबन्धेन रूपान्तरताप्राप्तिः, सा सर्वापि यज्ञपदेन तत्र तत्र श्रुतिषु व्याख्यायते। तथा हि—पृथिव्युत्पत्तिस्तावदेवं व्याख्याता ब्राह्मणेषु [शत० ६।१।३।२-६]—आपः, फेनः, मृत्स्ना, सिकता, शर्करा, अश्मा, अयः, हिरण्यमित्यष्टाववस्थाः क्रमेणोद्भवन्ति। तासां समुदायश्च पृथिवीत्याख्यायते। प्रसृतास्वप्सु सूक्ष्मेऽवकाशे वायुः प्रविशति च निष्क्राम्यति चेति क्रियाऽनवरतं प्रवर्तते। यदा तु वायुनोत्थापितानामपां सूक्ष्मः स्तरो वायुमावृणोति, आवृतश्च वायुर्न निष्क्रमितुं प्रभवति, तदा बुद्बुदो जायते। क्षणानन्तरं जलस्तरं त्रोटयित्वा वायुर्निष्क्राम्यति बुद्बुदो विलीयते। परं यदा वायुनोत्थापितानामपां स्तरो घनीभवति, वायुवेगेन सहसा न त्रुट्यति, तदा वायोश्चापाञ्च चिरं संघर्षाद् द्वयोरपि स्वरूपं विलीयते। द्विसंसर्गजञ्च फेनरूपमाविर्भवति। सेयं द्वाभ्यामभिनवपदार्थोत्पत्तिरपि यज्ञ एव। एवं फेनेऽपि वाय्वादेस्तत्त्वान्तरस्य संघर्षाद् मृत्स्ना जायते, या 'पाँक' इति नाम्ना लोकभाषायां व्यवह्रियते। एवमेव तत्रापि वायुसूर्यकिरणादितत्त्वान्तरसंघर्षात् सिकता, तदनन्तरं चाश्मा। तत्र सूर्यरश्म्यादिनिष्ठस्याग्नेः प्रभावातिशयादय आद्या धातवः, सर्वान्ते च सर्वतो गुरुभूतं हिरण्यं निष्पद्यते। ता एता अष्टाववस्था शतपथब्राह्मणेऽष्टाक्षररूपेण निरूपिताः। इयञ्चाष्टाक्षरा गायत्री चयनयज्ञप्रकरण एव व्याख्याता।

वस्तुतस्तु द्वयोः सम्बन्धरूपो यज्ञः सृष्टेरारम्भादेव प्रवृत्तः श्रुतिष्वाम्नातः। द्वयोः सम्बन्धे प्रधानः पुरुष इति, अग्निरिति च परिभाष्यते। अप्रधानस्तु योषेति सोम इति च परिभाष्यते। अग्नीषोमयोर्यथाऽन्नादान्नरूपो वृषयोषारूपश्च सम्बन्धः, तथैव द्वयोः सम्बन्धे एकस्य वृषत्वमर्थात् पुरुषत्वम्, अपरस्य तु योषात्वं प्रकल्प्य तत्राप्यग्नित्वं च सोमत्वं चारोप्यते। तयोः सम्बन्धश्च यज्ञशब्देनैव व्यवह्रियत इति भाव्यम्। यथा-

ऽनन्तकोटिब्रह्माण्डात्मकस्य जगत एकमेव मूलतत्त्वं सत्पदवाच्यमिति--"सदेव सोम्य इदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" [छान्दोग्य० ६।२।१] इत्याद्यासु श्रुतिषु समुद्घुष्टः सिद्धान्तः। अविकृतं विभु तत् सृष्टिं रचयितुं न शक्नोतीति तत्रैका शक्तिः स्वाभाविकी कल्प्यत इत्यपि "आनीदवातं स्वधया तदेकम्" [ऋक्० १०।१२६।२] इति मन्त्रे, "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" [श्वेताश्वतरो० ६।८] इत्याद्युपनिषत्सु च श्रूयते। सोऽयं शक्तेर्ब्रह्मणश्च सम्बन्धः प्रथमो यज्ञः सर्वजगदुत्पादकः।

अथ शक्तिविशिष्टोऽयं प्रजापतिर्भवति। अस्मात् परब्रह्मणः परमेश्वराज्जीवाविर्भावोऽपि यज्ञप्रक्रिययैव गुरुचरणैः श्रीविद्यावाचस्पतिमहाभागैर्गीताविज्ञानभाष्यस्याचार्यकाण्डे निरूपितः। व्यापकस्य प्रजापतिपदाभिधेयस्य महेश्वरस्यांशो योगमायायां प्रवर्ग्यभूत एव जीवो भवति। महतः कश्चिदंशो यदा तस्मात्पृथग्भूय पृथक् स्वीयं तन्त्रं प्रवर्तयति, स्वतन्त्र इव भवति, तदा ऋग्वेदपरिभाषायां प्रवर्ग्य इति, अथर्वपरिभाषायां चोच्छिष्ट इत्युच्यते। यथाऽग्नीषोमसूर्यकिरणैस्तापः प्रस्तरादिषु प्रवेश्यते, अस्तं गतेऽपि च सूर्ये प्रस्तरादिषु सोऽनुभूयत इति सूर्यात् केन्द्रादपवृक्तः स इत्यनुमीयत इत्यादि भाव्यम्। अयं महेश्वरस्य प्रवृक्तोंऽशो भूतात्मेत्युच्यते। प्रवृक्तं स्वतन्त्रं तं भूतात्मानं महानात्मा विज्ञानात्मा चाभिव्याप्य तिष्ठतः। तदुक्तं भगवता मनुना—

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः॥ [मनु० १२।१४]

इमे पृथक् पृथगात्मान आत्मतत्त्वव्याख्याने पृथग् व्याख्यातव्याः।

तदित्थं महतात्मनोत्पादितेभ्य इन्द्रियेभ्यः संपन्नतमोऽयं भूत्वा स्वस्य तन्त्रं पृथक् प्रवर्तयति, स एव जीवात्मोच्यते। स एष प्रजापतिर्यज्ञरूप एवाख्यातः। तदपवृक्तश्च भूतात्मापि यज्ञ एवोक्तः—"यज्ञो वै प्रजापतिः" [कौषी० ३।७]; "सर्वेषां वा एष भूतानां सर्वेषां देवानामात्मा यद्यज्ञः" [शत० १४।३।२।१] इति। स एष यज्ञ एव जीवभावजनकस्तद्रक्षकश्च। जनकः प्रारम्भिकयज्ञ इत्युच्यते, रक्षकस्तूत्तरयज्ञ इति। प्रथमेनास्य शरीरेन्द्रियादिसंबन्धो भवति, द्वितीयेन तु तत्पालनम्। उभयोरपि यज्ञयोः सप्ताहुतयो भवन्ति—शुक्राहुतिः, महदाहुतिः, प्राजापत्याहुति; वैश्वदेव्याहुतिः, ब्राह्मज्योतिराहुतिः, श्रीलक्ष्म्याहुती चेति। यावदेता आहुतयोऽविच्छिन्नाः प्रवर्तन्ते, तावदेव मनुष्यस्य जीवनम्। केनचित् प्रतिबन्धेन विच्छिन्नासु त्वाहुतिषु यज्ञविच्छेदः, जीवस्य तन्त्रोच्छेदरूपं मरणं च। स्वभाव-

तश्चायं षट्त्रिंशत्सहस्राहः सत्रयज्ञ इति तद्रीत्या शतवर्षमितं मनुष्यजीवनम्। मध्य एव कारणतो यज्ञविच्छेदे त्वल्पायुष्ट्वमिति।

ता एता आहुतयो यजुर्वेदस्योत्तरनारायणसूक्तेन षडर्चेन व्याख्याताः। तत्र प्रथमा शुक्राहुतिः प्रथमेन मन्त्रेण व्याख्यायते—

अद्भ्यः संभृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्तताग्रे।
तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे॥

[३१।१७]

अत्र शुक्रं कथमुत्पद्यत इति तदीयं वैज्ञानिकं तत्त्वमाम्नातम्। अद्भ्यः, पृथिवीरसात्, विश्वकर्मरसाच्चेति त्रिभ्यो द्रव्येभ्यः समुदितेभ्यः संभूय शुक्रोत्पत्तिः। तत्र सोमः, वायुः, आप इत्येकस्यैव द्रव्यस्य सूक्ष्मस्थूलताक्रमेण तिस्रोऽवस्था इत्युक्तम्। एभिस्त्रिभिः पूर्वं शुक्रं संभ्रियते, पञ्चभूतात्मिकायाः पृथिव्या रसेन च संमिलितः स्थितिमापद्यते। अनन्तरञ्च विश्वकर्मणो रसादपि संभ्रियते पूर्णो भवति। लोकत्रयाधिष्ठातारस्त्रयो देवा अग्निवाय्वादित्या विश्वमेषां कर्मेति विश्वकर्माण उच्यन्ते। तेषां त्रयाणामपि रसोऽत्र संभृतो भवति। पूर्वोक्तो भूतात्मापि चैतन्यरूपेणात्र संनिधत्त इति द्वादशरसेयं शुक्राहुतिर्मन्त्रस्य पूर्वार्द्धेनोक्ता। देवानां भूतानां च समष्टिरूपमिदं शुक्रमिति फलितम्। अस्या आहुतेरग्रे किं भवतीत्युत्तरार्द्धेनोच्यते—तस्य संभृतस्य रसस्य शुक्रस्य त्वष्टा रूपं कल्पयति। कललबुद्बुदादिक्रमेण शरीराकारतां नयतीति तात्पर्यम्। त्रयस्त्रिंशद्देवेषु देवव्याख्याने परिगणितेषु द्वादशानामादित्यानामन्यतमोऽयं त्वष्टा श्रूयते, स्मर्यते च। सूर्यरश्मित एव मनुष्यशरीरस्याङ्गप्रत्यङ्गकल्पना जायते, तत्रापि चादित्यप्राणविशेषस्त्वष्टैव मुख्यतया भागं गृह्णातीति मन्त्रेऽस्मिन् स्फुटीभूतम्। ब्राह्मणेऽप्युक्तम्—"त्वष्टा वै रेतः सिक्तं विकरोति" इति। तदेतेन मर्त्यस्य जडभूतस्य रेतसो देवत्वं देवनिवासयोग्यत्वमुपजायत इत्युक्तं "मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे" इति। देवव्याख्याने हि लोकान्तरगता देवा द्विविधा मया प्रतिपादिताः—आजानदेवाः कर्मदेवाश्चेति। ये जन्मनः प्रभृत्येव देवत्वमापास्त आजानदेवाः, ये तु यज्ञादिकर्मभिर्देवत्वं भजन्ते ते कर्मदेवा इति। ते लोकान्तरगता आजानदेवा अप्यत्र मनुष्यशरीरे सन्निदधत इत्यत्राजानपदेन सूचितम्, अग्रे च चतुर्थे मन्त्रे पुनर्विध्रियेत। "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" [ऐत० उ० २।४] इत्यादिषु श्रुत्यन्तरेषु च स्पष्टीकृतम्।

कौषीतक्युपनिषद्यारम्भादेवेदमुक्तम्—"ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" [१।२] इति। तत्र चन्द्रमास्तं पृच्छति कोऽसीति, तस्योत्तरं गतो

जीव आह—"विचक्षणादृतवो रेत आभृतं पञ्चदशात् प्रसूतात् पित्र्यवतः। तन्मा पुंसि कर्तर्य्यैरयध्वम्। पुंसा कर्त्रा मातरि मा निषिञ्च। स जायमान उपजायमानो द्वादश-त्रयोदश उपमासो द्वादशत्रयोदशेन पित्रा सं तद्विदे प्रति तद्विदेऽहम्'''॥ ऋतुरस्मि आर्तवो-ऽस्मि आकाशाद् योनेः संभृतो भार्या एतत्संवत्सरस्य तेजो भूतस्य भूतस्यात्मा, त्वमात्मासि, यस्त्वमसि सोऽहमस्मि" [१।२,६] इति।

प्ररोचनाय प्रश्नोत्तरप्रक्रियेयमभिहिता। तात्पर्यं त्वस्य प्रश्नोत्तरस्येदमेव यत् सोम-प्रधानाच्चन्द्रमण्डलाद् रेतो जायते, तत एव जीवशरीरं निर्वर्तते, तस्माच्चन्द्रस्यांश एव जीवशरीररूपेण परिणत इति यस्त्वमसि सोऽहमस्मीत्यादिना स्वस्मिंश्चन्द्राभेद एव पुरु-षेण ख्याप्यते। रेतःशब्दश्चायं तत्तदुत्पादके सर्वत्रैव व्यवहृतः। यथा हिरण्यरेता इत्यग्निरुच्यते। अग्नेः सारभूतादंशाद्धिरण्यं जायत इति हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वं व्यवहृतम्। एवमेव कृशानुरेता इति रुद्र उच्यते। रुद्रस्यांशादेव भौतिकोऽग्निरुत्पद्यत इति रुद्रस्य रेतः कृशानुरुच्यते। ऐतरेयश्रुतौ तु विस्तरेणेदं स्पष्टीकृतम्—

"अथातो रेतसः सृष्टिः—प्रजापते रेतो देवाः, देवानां रेतो वर्षम्, वर्षस्य रेत ओषधयः, ओषधीनां रेतोऽन्नम्, अन्नस्य रेतो रेतः, रेतसो रेतः प्रजाः, प्रजानां रेतो हृदयम्, हृदयस्य रेतो मनः, मनसो रेतो वाक्" इत्यादि।

अत्र सर्वत्र सारभूतं तज्जन्यं च रेतःपदेनोक्तम्। तथैवोक्तायां कौषीतकिश्रुतावपि ऋतूनां चन्द्रजन्यत्वाच्चन्द्ररेतस्त्वमुक्तमित्याद्यनुसन्धेयम्।

एवं शुक्राहुत्या शरीरनिष्पत्तिपर्यन्तं प्रथमेन मन्त्रेणाभिहितम्।

अथ महदात्मनोऽत्र संबन्धं बोधयितुं द्वितीयेन मन्त्रेण महानात्मा स्तूयते –

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय॥ [३१।१८]

अयं महानात्मा श्रुतिषु बहुधा स्फुटीकृतः। सूर्यमण्डलादुपरि वर्तमानस्य परमेष्ठि-मण्डलस्यायं रसः।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः॥

[कठो० १।३।१०-११]

अत्र बुद्धेरपेक्षया महतः परत्वमुक्तम् । भगवद्गीतास्वपि च—

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥
सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥

[गीता० १४।३-४]

अत्र सर्वभूतानामाकृतिजनकत्वं महत एवोक्तम् । प्रकृतिरूपे च महति विज्ञानात्मा गर्भं दधातीति तत एव सर्वभूतसंभवो भवति । स एष महान् त्रिविधोऽन्यत्र व्याख्यातः । आकृतिमहान्, प्रकृतिमहान्, अहङ्कृतिमहांश्चेति । भूतानामाकृतिरनेन संपाद्यते । सर्वेषु शरीरनिष्ठेषु मनआदिषु विभिन्नेष्वहंभावोऽप्यनेनैव क्रियते । सोऽयं महान् उक्ते मन्त्रे श्रुतः । तमसः परस्तादित्यनेन सूर्यमण्डलात् परत्वमस्य व्यक्तीकृतम् । मृत्योर्व्याप्तिश्च त्रिलोक्यामिति तं विदित्वा = लब्ध्वा मृत्युमतिक्राम्यतीत्यपि मन्त्र उक्तम् । सोऽयं महान् सर्वत्र व्याप्तो भूतात्मना संबद्धो भवतीति द्वितीयेन मन्त्रेण सूचितम् । अयमेव महान् सह इति श्रद्धेत्यपि चोच्यते । परमेष्ठिमण्डलादेष चन्द्रेऽवतरति, चन्द्राच्च पृथिवीस्थैर्जीवैः प्राप्यते । श्रद्धाशब्दस्यायमर्थो यदात्मा श्रयते यदाश्रित्यायमात्मा प्रतितिष्ठति तत् सत्यं श्रत्, अतो धानं श्रद्धा । मैत्रात्मप्रतिष्ठाहेतोः सत्यस्य यत्र क्वचिदन्यस्मिन्नात्मनि प्रवाहमर्यादया परिस्थितिस्तत्रैव सत्यवशादयं मैत्रात्मा प्रेमबन्धनेन प्रतितिष्ठति । स तत्रात्मना श्रद्धते । तस्मात्तत्रायमात्माऽनुरज्यते । अनुरञ्जनमद्भिः संपद्यते, तस्मादापः श्रद्धा ।

तदेवं महत आत्मनः सम्बन्धरूपा द्वितीया महदाहुतिर्द्वितीयेन मन्त्रेणाख्याता ।

अथ क्षेत्रज्ञात्मसम्बन्धस्तृतीयेन मन्त्रेणोच्यते । अयमेव विज्ञानात्मेत्युच्यते । शरीरस्थानां सर्वासां प्रजानामयमधिपतिरिति प्रजापतिपदेन मन्त्रेऽयं स्तुतः ।

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते ।
तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ [३१।१६]

मन्त्रोऽयं प्रजापतिप्रसङ्गे पूर्वस्मिन् देवव्याख्याने सम्यग् विवृतः । अयं हृदि केन्द्रे तिष्ठतीति गर्भे अन्तश्चरतीत्युक्तम् । केन्द्रशक्तिरेवाभितः प्रसृता पिण्डमुत्पादयतीति बहुधा विजायत इत्युक्तम् । केन्द्रशक्त्याधारेणैव सर्वं वस्तु तिष्ठति, केन्द्रस्थानं च दुर्ज्ञेयं भवतीत्यादि सर्वं व्याख्यातपूर्वम् । सेयं तृतीया प्राजापत्याहुतिः ।

अयं विज्ञानात्मा बुद्ध्यवच्छिन्नं चैतन्यम्। बुद्धिश्च द्विविधा—विद्या च अविद्या चेति। सात्त्विकी विद्या, तामसी त्वविद्या। धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यमिति विद्यास्वरूपम्। अधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यमित्यविद्यास्वरूपम्। अविद्यया बध्यते, विद्यया तु मुच्यते। तदित्थं बुद्धिसंबन्धस्तृतीयेन मन्त्रेणोक्तः। चतुर्थेन त्विन्द्रियसंबन्धो मनःसंबन्धश्चोच्यते—

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः।
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये॥ [३१।२०] इति।

देवा एवेन्द्रियरूपेण प्रविशन्तीति सूचितं प्रथमे मन्त्रे। अन्यत्रापि बहुत्र श्रुतिषु देवा इन्द्रियाण्युच्यते। अत्र मन्त्रे देवेभ्यो य आतपति, देवानां यो मुख्यो पुरोहित इति मनः सूचितम्। अनेनैव मनसा ब्राह्मी रुग् भवति। स्मृतिष्वप्युक्तम्—"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः" इत्यादि।

एवं स्थूलसूक्ष्मशरीरयोः सम्पत्तौ मनुष्यशरीराकारे पूर्णा पञ्चमी ब्रह्मज्योतिराहुतिर्भवति, अर्थाद् यस्यायमपवृक्तोंऽशः पृथक् तन्त्रं प्रवर्तयितुमात्मनि विजातस्तत्र व्यापकं ब्रह्म प्रविशति। "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति न्यायात्। ब्रह्म हि सर्वत्र परिव्याप्तम्, तद् विना कृतं किमपि न तिष्ठति। संपन्ने पृथक् तन्त्रे तत्रापि तस्य व्याप्तिरेव प्रवेशः। अयमेव देहे चिदात्मेति परमात्मेति चाख्यायते। पूर्वं शुक्रेऽनुप्रविष्टश्चिद्धातुस्तु चिदाभास इति। तदेतत्—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति॥
[श्वेताश्वतर० ४।६]

इत्याद्यासु श्रुतिष्वपि स्पष्टीकृतम्। भोक्ता चिदाभासः, अनश्नन् केवलं द्रष्टा तु चिदात्मेति। सेयं ब्रह्मज्योतिराहुतिः पञ्चमेन मन्त्रेणोक्ता—

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन्।
यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन् वशे॥ [३१।२१] इति।

देवैर्ब्राह्मी रुग् या मनोरूपेण संभृता, तस्यामेव चिदात्मनो विकासो जायते। अस्यैव परमात्मनो विज्ञानेनेन्द्रियाणां वशीकारो मुक्तिश्च सम्पद्यत इति मन्त्रोत्तरार्द्धेनोक्तम्। चिदात्मनः परमात्मनः संबन्धे च श्रीश्च लक्ष्मीश्च जीवे प्रादुर्भवत इति षष्ठी सप्तमी च श्रिया लक्ष्म्याश्चाहुती षष्ठेन मन्त्रेणाम्नायेते—

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम्।
इष्णन्निषाणामुं म इषाण सर्वलोकं म इषाण ॥ [३१।२२] इति।

ताभ्यामाहुतिभ्यां श्रीमदूर्जितञ्च जीवात्मनः स्वरूपं संपद्यते। अनयोरेवोत्कर्षे विभूतिरूपता, अंशावतारता वा तत्तेषां शास्त्रेषु व्याख्याता। तदुक्तं भगवता—

यद् यद् विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ इति।

इत्थं सप्तभिराहुतिभिर्जीवसंपत्तिर्यज्ञेन सम्यग् विवृता।

यद्वा तृतीयायाः पञ्चाहुतयः चतुः प्राश्य ब्रह्मौदनरूपेत्यपि प्रकारान्तरं गुरुचरणै-र्व्याख्यातम्। परं तदिह समयाभावान्न प्रपञ्चयितुं शक्यते, विस्तृतं तत् पृथगेव व्याख्यान-मर्हतीति।

अथैवं सृष्ट्यादौ पुरुषत्रयप्रादुर्भावः संसारमूलभूतानां मनःप्राणवाचां परस्पर-मुत्तरोत्तरीभावश्च सर्व एव यज्ञकृतस्तत्र तत्र व्याख्यायते। क्षरपुरुषकलानां च प्राणा-ब्वागन्नादानानां परस्परं पञ्चीकरणं पुरुषसूक्ते सर्वहुद्यज्ञनाम्ना विवृतम्। आदौ च सामग्र्यभावे पुरुषावयवैरेव यज्ञः संपाद्यत इत्यपि तत्रोक्तम्—

"देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम्" (पुरुषसूक्ते) इति। परं तदेतत् सर्वं सृष्टिनिरूपणेनैव व्याख्यातुं शक्यते, न चैकस्मिन् व्याख्याने सर्वं समावेशयितुं शक्यमिति केवलं यजमानात्मनः कृत्रिमेण यज्ञेन स्वर्गतिः कथं संपाद्यत इति संक्षेपेण विवृत्य वक्तव्यमिद-मुपसंहरामि।

अन्ये सर्वेऽपि यज्ञा अग्नौ सोमाहुतिरूपाः, चयनयज्ञस्त्वग्नावग्नेरेवाहुतिरित्यग्नेरेव चितिस्तत्र संपाद्यते। तदेतदुक्तं श्रुतिषु—

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः।
स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा देवानां मिथुयाकर्भागधेयम् ॥

[तैत्ति० सं० १।३।७]

अयमेव मन्त्रः किञ्चित्पाठभेदेन शुक्लयजुषि (५।४), अथर्ववेदे (४।३६।६) चाप्युपलभ्यते। इहाग्नावेवाग्नेराहुतिः प्रतिपादिता। अत्राग्निर्द्विविधः—चित्यः, चितेनिधेयश्च। यस्मिन् हूयते स चित्यः, यस्तु हूयते स चितेनिधेयः। चितेनाग्निनैवाधिदैवमधिभूतमध्यात्मं च देवा भूतानि चोत्पाद्यन्तेऽध्यात्मं देवा इन्द्रियाणीत्युक्तं प्राक्। पुन-राहितेन चितेनिधेयेनाग्निना यदा चित्योऽग्निर्बलवान् संपद्यते, तदा जीर्णानि पत्राणीव देवाश्च

भूतानि च ततो विसंसन्ति। तेन पृथिव्याश्चन्द्रस्य चाकर्षणाद् विमुक्तो यजमानस्यात्मा शुद्धाग्निमयेनाधिदैवं सूर्येणैव सह संपद्यते। सूर्यमण्डलमुत्तीर्णस्य च नात्र त्रिलोक्यां पुनरावृत्तिरिति मुक्त एव स भवति। सेयं चयनयज्ञेन क्रममुक्तिः श्रुतिषु ख्याप्यते, सोमाहुतिरूपेण यज्ञेन तु देवेषु गतिर्भवति। तत्राग्न्याधानेन पूर्वं शारीराग्निरूप आत्मा संस्क्रियते, अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासचातुर्मास्यादिभिश्च प्राक्सौमिकपदवाच्यैर्यज्ञैस्तत्र बलमुपचीयते। अनन्तरं सोमयागेनाधिदैवं व्याप्तो योऽग्निस्तेन सम्बन्धः स्थाप्यते, तेन च शरीरबन्धननिवृत्तावाधिदैविकेनाग्निना समाकृष्टोऽयं तत्रैव नियतं प्रकृतिनियमेन गच्छति।

तदित्थं यज्ञसंस्कृतस्य दैवात्मनो यज्ञात्मापरपर्यायस्य देवभावप्राप्तिर्वैज्ञानिकी सिद्धान्तसिद्धा। अत एव स्वर्गकामो यजेतेति डिण्डिमघोषमुद्घोषयन्ति वेदाः।

व्याख्याते यज्ञस्य द्वे फले—जगच्चक्रपरिचालनं च स्वात्मनः स्वर्गतिलाभश्चेति। आद्यो निष्कामानां भगवद्गीतायां विवृतः—

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति॥ इति।

जगच्चक्रपरिचालनार्थं क्रियमाणैः कर्मभिर्नात्मा बध्यत इत्यपि तत्रोक्तम्—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः।
यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर॥ इति।

द्वितीयं तु फलं सकामानां स्वर्गे लोके गत्वा तत्र दिव्योपभोगादीति श्रुतिपुराणादिषु सर्वत्र विवृतम्। श्रुतिषु कथं यजमानं स्वर्गलोकं प्रापयिष्यसीति ऋत्विजां प्रश्नोत्तरयोः स्वर्गप्राप्तेर्वैज्ञानिकी प्रक्रियापि स्पष्टमनेकत्र विवृता दृश्यते। यस्या एकदेशः प्राक् स्वैदायनाख्यायिकायां निदर्शितः।

तदिदं भारतसर्वस्वभूतं यज्ञविज्ञानं भारतीयैर्विस्मृतमित्येव तेषां सर्वापेक्षयाऽवनतिर्दुर्गतिश्च। भगवतः कृपया पुनस्तत्प्राप्तौ भारतं सर्वदेशोन्नतं जगद्गुरुश्च भवितुमर्हतीति शिवं स्तात्॥
